

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Hz. Peygamber'in Medine'nin Sâfile Bölgesinde Namaz Kıldığı Mekânlar

The Places Where the Prophet Muḥammad Prayed in the Sâfila Region of Medina

Fatımatüz Zehra KAMACI*

Öz: Evs ve Hazrec kabilesinin İslâm'la tanıştığı 620-622 yılları arasında, özellikle İslâm'ı tebliğ için Medine'ye giden ilk muhacirler ile bu süreçte müslüman olup davetin yayılmasına katkı sağlayan ensarın önde gelenlerinin girişimleri ile Medine'de, mescit olarak tabir edebileceğimiz, namaz kılmaya ayrılan müstakil bazı mekânlar teşekkül etmeye başlamıştır. Hicretin ardından bizzat Allah Resûlü'nün emek ve gayretiyle inşasına başlanan ilk mescit Kubâ Mescidi, ikincisi ise Mescid-i Nebevi'dir. Allah Resûlü'nün vefatına kadar geçen on yıllık süre içerisinde ihtiyaç duyuldukça ensar mahallelerinde bazı mekânlar namaz kılmaya ayrılmış ve ilk mahalle mescitleri bu şekilde teşekkül etmiştir.

Allah Resûlü'nün namaz kıldığı mekânlarla mescitler arasında çok erken dönemden itibaren kurulan bir bağ söz konusudur. Bir yerin mescit olarak belirlenebilmesi için ya Allah Resûlü'nün orada namaz kılması gerekli görülmüş ya da bir yerde namaz kıldıysa orada mescit inşa edilmesi yoluna gidilmiştir. Şehir tarihlerindeki rivayetler, sahâbenin talebi olarak başlayan bu uygulamanın, Allah Resûlü'nün vefatının ardından bir süre, sahâbenin Allah Resûlü'nün namaz kıldığı yerlerle ilgili gözlemleri üzerinden devam ettiğini ortaya koymaktadır. Emevîler (41-132/661-750) dönemine gelindiğinde ise Medine'de Allah Resûlü'nün namaz kıldığı yerlerin tespit edilip mescit inşa edilmesi süreci, tek elden yürütülen organize bir bayındırlık faaliyetine dönüşmüştür. Velid b. Abdülmelik (86-96/705-715) henüz Medine valisi iken Ömer b. Abdülazîze (99-101/717-720) mektup yazarak Hz. Peygamber'in namaz kıldığı bildirilen mekânları araştırıp üzerinde mescit inşa edilmesini istemiştir. Böylece Medine ve çevresindeki mescitlerin hepsi, Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yerler gözetilerek duvarları müzeyyen taşlarla örülmek suretiyle inşa edilmiştir.

Hz. Peygamber döneminde mescit olarak işlevini sürdüren mekânların sayısı bir hayli azken şehir tarihlerinde Hz. Peygamber dönemine dayandırılan mescit sayısının en az üç kat arttığı tespit edilmektedir. Bunun nedeni araştırıldığında Hz. Peygamber namaz kıldığı sırada ev, bağ-bahçe, boş arazi ya da savaş karargâhı olan ve Allah Resûlü'nün vefatından sonra mescit inşa edilen bazı mekânların, bu aşamalar unutulmuş ya da bilindiği varsayılarak şehir tarihlerinde, Hz. Peygamber namaz kıldığında da orada bir mescit varmış gibi nakledildiği yani anakronizme düşüldüğü anlaşılmaktadır. Şehir tarihlerinde Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekânlarla ilgili tespit edilebilen anakronik rivayetler içerisinde belki de en karakteristiklerinden bir tanesi İbn Zebâle özelinde Hz. Peygamber'in Bedir Gazvesi sırasında konaklayıp namaz kıldığı Sukyâ kuyuları ile ilgili olmalıdır. Konu ile ilgili bilgi veren İbn Zebâle dışındaki kaynaklar, Hz. Peygamber'in hâli hazırda inşa edilmiş bir mescitte değil bölgede, kuyuların yanındaki arazide namaz kıldığını

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, fkamaci@marmara.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-1151-5945.

açıkça kaydetmiştir. Mezkûr mekân, İbn Zebâle rivayetinde “mescit” olarak anılmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber’in namaz kıldığı yerlere sonradan mescit inşa edilmiştir. İbn Zebâle eserini yazdığı sırada Sukyâda bir mescit ya da en azından bir mescit kalıntısı vardı. İbn Zebâle de belki rivayet kendisine öyle ulaştığından, belki mescidin kendi yaşadığı dönemdeki konumundan hareketle “Sukyâ kuyuları yakınındaki arazi” demek yerine “Sukyâ Mescidi” ifadesini kullanmıştır. Makalede, incelenen her bir mekân özelinde şehir tarihlerindeki ya da diğer kaynaklardaki anakronik rivayetler tespit edilip değerlendirilmiştir. Medine mescitleriyle ilgili araştırması bulunan Muhammed Abdülganî, *el-Mesâcidü'l-eseriyye fi'l-Medîneti'l-münevver*e'sinde, şehir tarihlerindeki bu anakronizme hiç değinmemiştir. Eserinin mukaddimesinde ele aldığı mescitlerin tamamının Hz. Peygamber dönemine dayanmadığını kısaca ifade etmişse de Abdülganî, tek tek mescitleri tanıttığı bölümlerde, dönemlendirmeye ilişkin olarak sadece rivayet aktarımıyla yetinmiş, kaynaklardaki rivayetleri karşılaştırmalı olarak ele almadığı için mekânların mescit olarak aktarılmasıyla ortaya çıkan anakronizmi fark etmemiştir.

Bu makale, Hz. Peygamber'in içinde namaz kıldığı, hâli hazırda inşa edilmiş olan mahalle mescitlerini değil, Hz. Peygamber namaz kıldığı sırada ev, bahçe, tarla, arazi ya da boş alan olmakla birlikte, vefatının ardından erken dönemde üzerinde mescit inşa edilen mekânları belirleyip incelemektedir. Bunun için de öncelikli olarak Hz. Peygamber'in namaz kıldığı sırada üzerinde mescit olmayan mekânlar tespit edilmiştir. Muhammed Abdülganî'nin ilgili eseri, muahhar şehir tarihleri gibi mescitlerin, müellifin yaşadığı dönemde Medine'deki yerleri ya da kalıntılarında hareketle yazıldığı için, Hz. Peygamber'in namaz kıldığına dair rivayet bulunan ve erken dönemde üzerinde mescit inşa edildiği anlaşılan her mekânı değil, sadece günümüze gelenleri incelemiştir. Bu nedenle örneğin, Bakî'uz-Zübeyr, Sa'd b. Ubâde'nin utumu, Benî Adî'den Sirm'e'nin evi, Sa'd b. Muâz'ın sonradan üzerine Karasa Mescidi inşa edilen evi, Benî Cüheyneden Ebû Meryem'in evi gibi mekânlardan söz edilmemiştir. Rivayetler arasında gerekli ayıklamalar yapıldıktan sonra tespit edilen mekânların tasnifinde, daha önce herhangi bir kaynak ya da araştırmada kullanılmayan Âliye-Sâfile bölgesel ayırımı esas alınmıştır. Buna göre Mescid-i Nebevî'nin bir mil kadar güneyindeki Süh bölgesinden başlayıp kuzeyde Seniyyetü'l-Vedâ ve Uhud istikametine doğru genişleyen bölge Sâfile, Süh'ten güneye inip Yahudi kabilelerinin yurtlarını da içine alacak şekilde Kubâya doğru genişleyen bölge Âliyedir. Hz. Peygamber hicretin ardından yaptığı görevlendirmelerde ve arazilerle ilgili baktığı davalarda Câhiliyeden gelen bu bölgesel ayırımı dikkate almıştır. Sâfile-Âliye ayırımı, Allah Resûlü'nün vefatının ardından da bir süre Medine'de geçerliliğini sürdürmüştür. Sâfile bölgesini inceleme alanı olarak belirleyen makalede, Hz. Peygamber'in namaz kıldığı alanların tespitinde başlangıç noktası olarak Mescid-i Nebevî esas alınmış, önce Mescid-i Nebevî'nin hemen çevresindeki alanlar incelenmiştir. Ardından sınır kuzeye doğru genişletilerek Mescid-i Nebevî'nin kuzeyinde belirli bir mesafede yer alan mescitler incelenmiştir. Makalede son olarak Hz. Peygamber'in Hendek Gazvesi ile Uhud Gazvesi güzergâhı ve karargâhı üzerinde namaz kıldığı alanlar ele alınmıştır. Böylece Sâfile'de bulunan ve Hz. Peygamber namaz kıldığı sırada ev, bahçe, tarla, arazi ya da boş alan olduğu hâlde erken dönem İslâm tarihinde üzerinde mescit inşa edilen toplam on dört mekân tespit edilmiş ve detaylıca incelenmiştir. Sonuç olarak şehir tarihçilerinin, konu hakkındaki tüm malzemeyi toplamak üzere kurulu olan sistemlerinin yanı sıra Medine mescitlerinin yerini, kendi dönemlerindeki konumlarından hareketle izaha çalışmaları, anakronik yorumlara sebep olmuştur. Yine de on dört asır sonra bu araştırmaya, rivayetleri analiz ederek konuya farklı açılardan yaklaşma imkânı veren, günümüzdeki ifadesiyle bu rivayetçi tarihçilik metodudur.

Anahtar Kelimeler: Yesrib, Medine, Sâfile, Âliye, Mescid, Ensar, Hz. Peygamber, Namaz, Şehir Tarihi, Anakronizm

Abstract: Although the first *Muhājirūn*, dispatched to Yathrib to prepare the city for the forthcoming *Hijra* and the leading figures of *Anşār*, including their chieftains, set aside some places for prayers, the mosques in Medina were built literally after the Prophet Muḥammad's emigration. The first *masjid* built in Madina through the Prophet Muḥammad's full support, including providing the Companions with the things that they needed such as adobes, was the Masjid al-Qubā' and the second afterward was the Masjid al-Nabawī. In ten years after the *hijra*, reserving places for prayers continued infrequently. After a while, the local mosques, belonging to the area where the tribes live, began to be constructed by the Companions and later generations.

There is a strong connection between the Prophet's prayer locations and the constructions of mosques in Medina throughout the decades after his passing. During the lifetime of the Prophet Muḥammad, when a Companion needed to reserve a place for prayers, he would invite the Prophet and ask him to pray there. From the year that the Prophet passed on, the Companions found themselves searching for the Prophet's prayer locations and during the period of the Umayyad dynasty, this process was turned into a huge construction activity in order to build mosques for Medina with the great efforts of the Medina governor 'Umar b. 'Abd al-'Aziz. Most of the mosques in Medina are dated back to this construction process maintained by 'Umar b. 'Abd al-'Aziz under the patronage of al-Walid b. 'Abd al-Malik.

Even though the local mosques, belonging to different types of tribes were thin on the ground, they were mentioned in the books of Medina history with enormous numbers. The fact that there were no structures on most of the Prophet's prayer places appears to have been forgotten in the history books related to Medina either intentionally or unintentionally. Ibn Zabāla is the first who wrote about mosques historically. However, Ibn Zabāla's book on the early history of Medina called *Akhbār al-Madina* is lost. Crucially its narrations are available through later sources like Ibn al-Najjār, al-Matarī, and al-Samhūdī, the greatest of all the historians of Medina. So, it is clear that one of the most famous examples of anachronism related to mosques could possibly be determined through Ibn Zabāla's detailed records of incidents. Since the scholars of the history of Medina aim was to quote all narrations that reached them and because they interpreted the narrations from the view of their context, which means at least two hundred years after the *hijra*, anachronism is inevitable to some extent. The author of this paper will survey the anachronistic narrations of Ibn Zabāla through those later sources and depending on a comparison of the narrations, try to explain the position of the mosques between the age of Prophecy and the beginning of the Umayyad period.

Instead of searching the already built structures in Medina, this article will examine the places like gardens, houses, or war headquarters where the Prophet Muḥammad is recorded to have prayed. This is because the contemporary books written on mosques in Medina aimed to recognize the ones that are still solid or at least have ancient ruins, but seemed to have ignored or forgotten the Prophet's prayer places on which mosques were built once but no longer exists anymore. Muḥammad Ilyās 'Abd al-Ghanī's master thesis about the ancient mosques in Medina is one such source. This article intends to make a clear distinction between the places and the later built mosques. Besides, this paper offers an original classification for prayer places as 'Āliya and Sāfila. Sāfila, the lower Medina, extends from Sunh to the north of Masjid al-Nabawī while 'Āliya, the upper Medina, extends from Sunh to the south of Masjid al-Nabawī and after to Qubā'. The division of Medina into Sāfila and 'Āliya started in the Age of Ignorance (*Jāhiliyya*) and continued in the lifetime of the Prophet Muḥammad and clearly, remain valid for a while after his death. Yet, this article has one important limitation. It analyses only the

prayer places in ‘Āliya beginning with the ones close to Masjid al-Nabawī and examines them within a historical context.

The aim of this article can thus be summarized as criticizing the books written on the history of Medina from anachronic records related to local tribe mosques built in the early Islamic history in Medina. Mainly the article indicates that during the lifetime of the Prophet Muḥammad, most of the so-called tribe mosques in the ‘Āliya area were not already built structures but only places like gardens, houses, or war headquarters where the Prophet Muḥammad had prayed. Yet, this should not diminish the value of the sources written on Medina, which usually contain valuable narrations and insights. On the contrary, they are foundational to the early history of Islam with their variety of witnesses and detailed records of incidents.

Keywords: Yathrib, Medina, Sāfila, ‘Āliya, Masjid, Anṣār, Prophet Muḥammad, Prayer, History of Medina, Anachronism.

Giriş

Evs ve Hazrec kabilesinin İslâm'la tanıştığı 620-622 yılları arasında, özellikle İslâm'ı tebliğ için giden ilk muhacirler ile bu süreçte Müslüman olup davetin yayılmasına katkı sağlayan ensarın önde gelenlerinin girişimleriyle namaz kılmaya ayrılan müstakil bazı mekânlar, Medine'de teşekkül etmeye başlamıştır. Hicretin ardından bizzat Allah Resûlü'nün emek ve gayretiyle inşasına başlanan ilk mescit Kubâ Mescidi, ikincisi ise Mescid-i Nebevî'dir. Allah Resûlü'nün vefatına kadar geçen on yıllık süre içerisinde ihtiyaç duyulduka ensar mahallelerinde bazı mekânlar namaz kılmaya ayrılmış ve ilk mahalle mescitleri bu şekilde teşekkül etmiştir. Bu mescitlerin bir kısmını, Allah Resûlü çeşitli vesilelerle ziyaret edip içinde namaz kılmıştır. Mamafih, seferde ve hizada on yıl boyunca Medine'nin yakın ve uzak çevresinde Allah Resûlü'nün umumiyetle namaz kıldığı yerler, mahalle mescitleri değil, bağbahçe, kuyu başı, sahâbe evleri başta olmak üzere açık ve kapalı alanlardır. Hz. Peygamber'in attığı her adımı dikkatle izleyen sahâbilerin aktarımları sayesinde, Allah Resûlü'nün namaz kıldığı mekânlarla ilgili pek çok rivayet kaynaklarda yer almıştır. Bunlar arasında konuya müstakil başlık ayıranlar şehir tarihlerdir. Şehir tarihlerinde, Hz. Peygamber'in ev, bağbahçe, savaş güzergâhı ya da karargâhı gibi herhangi bir mekânda namaz kılması ile namaz için ayrılmış özel mekânlar yani mescitlerde namaz kılması arasında bir ayırım gözetilmemiş, bu tür rivayetlerin tamamı aynı başlık altında incelenmiştir.

Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekânları eserinde müstakil olarak ele alan ilk müellif, tespit edebildiğimiz kadarıyla aynı zamanda bir ensâb âlimi ve hadis râvisi olan tarihçi İbn Zebâlêdir (ö. 199/814). Medine hakkında yazıldığı bilinen en eski şehir tarihi niteliğini taşıyan *Kitâbü'l-Medîne ve ahbâruhâ (Ahbâru'l-Medîne)* isimli eseri her ne kadar günümüze gelmemişse de muahhar şehir tarihçileri, teliflerini esas itibarıyla İbn Zebâlê'nin rivayetlerine dayandırdıkları için, onun Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekânlar ve mescitlerle ilgili verdiği bilgilerin önemli bir kısmı ulaşılabilir durumdadır. Konuya dair erken dönemde yazılmış ikinci önemli şehir tarihi İbn Şebbe'nin (ö. 262/876) *Târîhu'l-Medîneti'l-münevverê*'sidir. Bu iki şehir tarihinde kaydedilen rivayetler, tarihçi İbnü'n-Neccâr (ö. 643/1245), Medineli hadis âlimi Cemâleddîn el-Matarî (ö. 741/1340), Kahire'de doğmasına karşılık ömrünün elli yılını Medine'de geçiren Zeynüddîn el-Merâgî (ö. 816/1413) son olarak hadis ve fıkıh âlimi olmasının yanı sıra şehir tarihçiliği ile de meşhur olan Semhûdî (ö. 911/1506) tarafından genişletilip detaylandırılarak yeniden değerlendirilmiştir.

Bu makale, Hz. Peygamber'in içinde namaz kıldığı, hâli hazırda inşa edilmiş veya özel olarak namaz kılmak için ayrılmış mahalle mescitlerini değil, Hz. Peygamber namaz kıldığı sırada ev, bahçe, tarla, arazi ya da boş alan olmakla birlikte, vefatının ardından erken dönemde üzerinde mescit inşa edilen mekânları belirleyip incelemeyi hedeflemektedir. Konuyla ilgili bilgi veren çağdaş araştırmalardan Muhammed İlyas Abdülganî'nin *el-Mesâcîdü'l-eseriyye fi'l-Medîneti'l-münevverê* isimli eseri, muahhar şehir tarihleri gibi mescitlerin Medine'deki yeri ya da kalıntılarından hareketle yazıldığı için, Hz. Peygamber namaz kıldığı

ve sonradan üzerinde mescit inşa edildiği hâlde kalıntıları günümüze gelmemiş mekânları incelememektedir. Aynı durum Abdülğani'nin sıraladığı mescitler arasından, Hz. Peygamber'in vefatının ardından inşa edilmiş olabileceği ifade edilenleri ayıklayıp sıralayan Selahattin Yıldırım tarafından hazırlanmış muhtasar bir tebliğ için de geçerlidir. Her iki çalışmada da Hz. Peygamber'in namaz kıldığına dair rivayet bulunan ve şehir tarihlerince, erken dönemde üzerinde mescit inşa edildiği ifade edilen pek çok mekân hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Bu çalışmada öncelikli olarak Hz. Peygamber namaz kıldığı sırada üzerinde mescit olmadığı hâlde, vefatının ardından mescit inşa edilen mekânların, hâli hazırdaki mahalle mescitlerinden tefrik edilmesi sağlanmıştır. Gerekli incelemeler yapıldıktan sonra tespit edilen mekânların nasıl tasnif edileceği de önemlidir. Muahhar şehir tarihleri umumiyetle mescitleri tasnif ederken, kendi dönemlerindeki bilinirliklerine atıf yaptığından, konuyu bugün okuyucuya dağılık gelebilecek bir üslupla ele almışlardır. Yani Mescid-i Nebevî'nin kuzeyinde ve nispeten uzak bir mesafede olan bir mescitle, Mescid-i Nebevî'nin yakınlarında ya da güneyinde yer alan bir mescit peş peşe zikredilebilmiştir. Çağdaş araştırmalarda bu durum daha da karmaşık bir hâl almıştır. Örneğin Abdülğani'nin Medine mescitlerini, bugünkü yerleri veya kalıntıları üzerinden incelediği yüksek lisans tezinde, hakkında bilgi verdiği otuz altı mescidin sıralaması alfabetik değildir. Mescitleri, Mescid-i Nebevî'ye olan mesafelerine göre tasnif etmemiş ya da Hz. Peygamber dönemindeki durumlarını belirleyici kriter olarak kullanmamıştır. Mescitlerin tasnifine dair hiçbir açıklayıcı bilginin yer almadığı tezde, yapılan sıralamanın mantığını tespit edebilmek mümkün değildir.¹ Bu makalede, Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekânların tasnifinde, daha önce herhangi bir kaynak ya da araştırmada kullanılmayan Âliye-Sâfile bölgesel ayrımı esas alınacaktır. Bunun için öncelikle "Âliye ve Sâfile Bölgeleri" başlığı altında, kaynaklardaki bilgilerden hareketle bölgelerin sınırları çizilip, Hz. Peygamber döneminde Medine nüfusunun iskânında oynadıkları rol hakkında bilgi verilecektir. Ardından Sâfile'deki mescitler, Mescid-i Nebevî'ye olan konumlarına göre sıralanıp incelenecektir. Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekânlar gözetilerek erken dönem İslâm tarihinde Âliye'de inşa edilen mescitler ile henüz Hz. Peygamber hayatta iken Medine'de inşa edilmiş bulunan mescitler bu makalenin kapsamı dışında tutulmuştur.

1. Hz. Peygamber'in Namaz Kıldığı Mekânlarda Mescit İnşa Edilmesi

Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekânlarla ilgili şehir tarihlerindeki hemen hemen her rivayet, erken dönem İslâm tarihinde Medine'de inşa edilen mescitlerle Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekânlar arasında bir bağ olduğunu ortaya koymak için yeterli karine taşımaktadır. Öte yandan konu ile ilgili elimizde, Allah Resûlü'nün namaz kıldığı mekân-mescit

1 Abdülğani'nin konuyu nasıl bir metodoloji ile ele aldığını izah etmesi beklenen "mukaddime"sinde daha ziyade "ziyaretçilerin Medine'ye geldiklerinde mescitleri ziyaret etmelerinin câiziyeti ile ziyaret esnasında ifrat ve tefritten kaçınmanın nasıl mümkün olacağına ilişkin konuları ele aldığı dikkatleri çekmektedir (*el-Mesâcid*, s. 10-2). Mukaddime'nin tamamı için bk. Abdülğani, *el-Mesâcid*, s. 9-15.

ilişkinini ortaya koyan çok daha somut veriler bulunmaktadır. Bunların belki de en önemlisi, sahâbilerin bir mekânı mescit olarak kullanmak istediklerinde önce, Allah Resûlü'nden orada namaz kılmasını istediklerine dair rivayetlerdir. Buhârî (ö. 256/870) kaynaklı bir rivayet bu durumu şu şekilde ortaya koymaktadır:

Hazrec kabilesinin Benî Sâlim b. Avf koluna mensup olan İtbân b. Mâlik (ö. 50/670), kabile mescidinde namaz kıldırıyordu. Gözlerinin artık görmediğini, yağmur yağdığında kabilesinin mescidi ile evi arasını kaplayan suların imamlık yapmasına engel teşkil ettiğini söyleyen sahâbî, Hz. Peygamber'den evinde namaz kılmasını istemiş, böylece orayı mescit edinebileceğini bildirmiştir. Hz. Peygamber de "İnşallah geleceğim." karşılığını vermiş ve bir öğleden sonra Hz. Ebû Bekir'i de alarak davet edilen yere gitmiştir. İzin isteyip içeri girdikten sonra buyur ettikleri hâlde oturmamış, hemen nerede namaz kılmasının istendiğini soruştur. İtbân evin bir köşesine işaret etmiş, böylece Hz. Peygamber, ev halkının saf tutmasıyla gösterdiği yerde iki rekât namaz kılmıştır.²

İtbân b. Mâlik'in ifadeleri, Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yerlerde mescit inşa edilmesi uygulamasının başlangıç noktasına işaret eden yönüyle önem taşımaktadır. Zira İtbân evini mescit hâline getirmek istediğinde bunu, Hz. Peygamber'i davet edip namaz kılmasını temin ederek gerçekleştirmiştir. Böylece Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevî ile eş zamanlı olarak mescit işlevi gören mekânlar ortaya çıkmış olmalıdır. Öte yandan, Hz. Peygamber döneminde inşa edilmiş ve içinde namaz kılınmakta olan mahalle mescitlerini topluca bir arada zikreden rivayetler de bu durumu desteklemektedir. Hadis tekniği açısından mürsel kabul edilen bu rivayetlerden, içinde dokuz mescit ismi zikredilen ilkinde, konuya ilişkin şöyle bir giriş cümlesi mevcuttur: "Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevî ile birlikte Bilal-i Habeşî'nin ezanı işitilip namaza durulan dokuz mescit bulunmaktadır."³ Altı adet mescit ismi zikredilen ikinci rivayetin giriş cümlesi şu şekildedir: "Hz. Peygamber Medine sınırları içerisinde şu mescitler dışında herhangi bir mescitte namaz kılmadı."⁴ Nihayet on adet mescit ismi zikredilen üçüncü mürsel rivayette ise giriş cümlesi olmaksızın doğrudan Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mescitler sıralanmıştır.⁵ Abdülganî, *el-Mesâci-dü'l-eseriyye*'sinde bu rivayetlere hiç değinmemiştir. Bir kısmı Hz. Peygamber dönemine dayanan Medine'deki tarihî mescitleri inceleyen bir eserde, Hz. Peygamber döneminde mescit olarak fonksiyon icra eden mekânları topluca bir arada zikreden rivayetlerin incelenmemesi, önemli bir eksikliklerdir.

Şehir tarihlerindeki rivayetler, sahâbenin talebi olarak başlayan uygulamanın, Allah Resûlü'nün vefatının ardından bir süre, sahâbenin Allah Resûlü'nün namaz kıldığı yerlerle

2 Buhârî, Salât 46; İbn Mâce, Mesâcid 8.

3 Ebû Davud, *el-Merâsîl*, s. 78-9; Dârekutnî, *es-Sünen*, II, 458; Süheylî, *er-Ravzu'l-ünîf*, IV, 306; İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, III, 416. Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevî ile eş zamanlı olarak faaliyet gösteren mescitler ayrı bir makalenin konusu olduğu için rivayetlerdeki mescit isimlerine burada yer verilmemiştir.

4 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 46-7.

5 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 47.

ilgili gözlemleri üzerinden devam ettiğini ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in Belî kabilesinin Üneyf koluna mensup olan Talha b. Berâ'nın⁶ Kubâdaki⁷ evine gerçekleştiği hasta ziyareti sırasında namaz kılmış olması buna örnektir.⁸ Matarî'nin İbn Zebâle'den naklettiği detaylara göre, Benî Üneyf'in ileri gelenlerinin sonradan durumu aralarında konuşup, Allah Resûlü'nün namaz kıldığı yeri tespit etmeye çalışmışlardır. Nihayetinde ilgili mekân tespit edilmiş, böylece Kubâdaki Benî Üneyf Mescid'i ortaya çıkmıştır.⁹

Allah Resûlü'nün namaz kıldığı yerlerin tespiti üzerinden Medine'deki mescitlerin inşası süreci, Emevîler dönemine gelindiğinde tek elden yürütülen organize bir bayındırlık faaliyetine dönüşmüştür. İbn Şebbe'nin "Medineli ilim ehlerinden" ifadesiyle yer verdiği bir nakilde, Medine ve çevresindeki mescitlerin hepsinin Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yerler gözetilerek duvarları müzeyyen taşlarla örülmek suretiyle inşa edildiği, bunun için Ömer b. Abdülazîz'in (hs. 99-101/717-720) mescitlerin yerini bilen kimselere danıştığı ifade edilmiştir.¹⁰ Konuyla ilgili muahhar şehir tarihçilerinden İbnü'n-Neccâr'ın verdiği bilgiler ise süreci daha da detaylı anlatması açısından önemlidir. Buna göre müellifimizin yaşadığı dönemde Medine'de harap hâlde mescitler bulunmaktadır. Bu kalıntılar, Velîd b. Abdülmelik (hs. 86-96/705-715) dönemine aittir. Çünkü Velîd b. Abdülmelik, Medine valisi olan Ömer b. Abdülazîz'e mektup yazarak Hz. Peygamber'in namaz kıldığı bildirilen mekânları araştırıp üzerinde mescit inşa edilmesini söylemiştir.¹¹

2. Hz. Peygamber'in Namaz Kıldığı Mekânların "Mescit" Lafzıyla Rivayet Edilmesinin Meydana Getirdiği Anakronizm

Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevî ile eş zamanlı olarak varlığını sürdüren mescitleri ya da bunlar içerisinde Hz. Peygamber'in namaz kıldıklarını topluca bir arada zikreden rivayetlerdeki mescit sayısı altı ile on arasında değişse de başta İbn Zebâle ve İbn Şebbe'nin nispeten erken döneme ait eserleri olmak üzere muahhar şehir tarihlerinde yer alan rivayetlere göre Hz. Peygamber'in namaz kıldığı bildirilen mescit sayısı, bu rakamın çok üzerindedir.¹² Bunun nedeni, Hz. Peygamber namaz kıldığı sırada ev, bağ-bahçe, boş arazi ya da savaş karargâhı olan ve Allah Resûlü'nün vefatından sonra mescit inşa edilen bazı mekânların, bu aşamalar unutulmuş ya da bilindiği varsayılarak, Hz. Peygamber

6 İbn Hazm, *Cemhere*, s. 338.

7 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 217; Semhûdî, *Vefâ*, III, 245.

8 İbnü'z-Ziyâ, *Târih*, s. 309.

9 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 217; Semhûdî, *Vefâ*, III, 245.

10 İbn Şebbe, *Târih*, I, 53.

11 İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürre*, s. 194-5.

12 Örneğin Semhûdî, kalıntıları kendi dönemine gelmemiş, yeri bilinmeyen mescitlerin sayısının kırk kadar olduğunu ifade etmiştir (*Vefâ*, III, 253). Abdülganî'nin *el-Mesâcidü'l-eseriyye* isimli tezinde, Medine'de kalıntısı bulunan otuz altı adet mescit ismi zikredilmiş, Yıldırım'ın tebliğinde ise Abdülganî'nin ele aldığı otuz altı mescit içinden, Hz. Peygamber döneminde henüz inşa edilmemiş olabileceğine işaret edilen yirmi tanesi ayrılarak "Hz. Peygamber'in Namaz Kıldığı Yerlerde İnşa Edilen Mescitler" başlığı altında yeniden sıralanmıştır ("Hz. Peygamber'in Namaz Kıldığı Yerlerin Mescitleştirilmesi", ilgili yerler).

namaz kıldığında da orada bir mescit varmış gibi nakledilmesi yani anakronizme düşülmesidir. Medine mescitleriyle ilgili *el-Mesâcidü'l-eseriyye*'sinde Abdülganî konuyu, tarih disiplininin usul ve kaidelerini gözetmeden, muahhar bir kaynak gibi rivayetleri art arda sıralayarak ele almış, anakronizm başta olmak üzere birtakım çelişki ve tutarsızlıkları fark etmemiştir. Eserinin mukaddimesinde ele aldığı mescitlerin tamamının Hz. Peygamber dönemine dayanmadığını kısaca ifade eden¹³ müellif, mescitleri incelerken şöyle bir anlatım tarzını benimsemiştir. Herhangi bir mescit ile ilgili rivayetleri aktarıp “Tarihî Süreç” başlığı altında mescidin Hz. Peygamber döneminde var olup olmadığını belirtmiş, ilk olarak hangi dönemde inşa edilmiş olabileceğine dair rivayetleri sıralamıştır. Ancak, mescitlerin inşa edilme kronolojisini sistemli olarak inceleme gereği duymadığı için aktardığı rivayetle yaptığı yorumun çeliştiğini fark etmemiştir. Yani delil olarak sunduğu rivayette, Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yer, mescit olarak tanımlandığı hâlde müellif, ilgili mekânda Hz. Peygamber döneminde henüz mescit olmadığını ifade edebilmiştir.¹⁴ Abdülganî, anakronizm dışındaki birtakım çelişki ve tutarsızlıkları da fark etmemiştir. Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681) Hz. Peygamber'e, Uhud Gazvesi (3/625) karargâhında bulunan bir mescitte yiyecek ikram ettiğini bildiren bir rivayet bu husustaki önemli örneklerdendir. Rivayeti olduğu gibi aktaran ve bu vesileyle dipnotunda Ümmü Seleme'nin kısa hayat hikâyesini zikreden müellif,¹⁵ Uhud Gazvesi sırasında henüz ümmehâtü'l-mü'mininden olmayan ve gazveye katıldığında dair hiçbir kaynakta bilgi bulunmayan Ümmü Seleme'nin, gazve karargâhında yer aldığı belirtilen bir mescitte neden Hz. Peygamber'e yiyecek ikram etmiş olabileceğine dair herhangi bir açıklama yapmamıştır.

Şehir tarihlerinde Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekânlarla ilgili tespit edilebilen anakronik rivayetlerin en karakteristik olanlarından bir tanesi Hz. Peygamber'in Bedir Gazvesi (2/624) sırasında konaklayıp namaz kıldığı Sukyâ kuyuları ile ilgilidir. Konu ile ilgili bilgi veren kaynaklar, Hz. Peygamber'in hâli hazırda inşa edilmiş bir mescitte değil bölgede, kuyuların yanındaki arazide namaz kıldığını açık bir şekilde ifade etmişlerdir.¹⁶ İbn Zebâle ise bu konu ile ilgili hem kendi eseri hem de sâir Medine şehir tarihleri için karakteristik kabul edilebilecek şöyle bir anlatım tarzını tercih etmiştir: “Hz. Peygamber Sukyâda Bedir ordusunu teftiş etti, mescidinde namaz kıldı. Medine halkının geçiminin bereketli kılınması ve her yerden şehre rızık gelmesi için dua etti.”¹⁷ Görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in namaz kıldığı bölge ya da arazi yani mekân, İbn Zebâle rivayetinde “mescit” olarak kayıtlıdır. Çünkü yukarıdaki başlıkta da açıkça izah edildiği üzere Hz. Peygamber'in namaz kıldığı

13 Abdülganî, *el-Mesâcid*, s. 12.

14 Örneğin bk. Abdülganî, *el-Mesâcid*, s. 106-7, 155.

15 Abdülganî, *el-Mesâcid*, s. 115.

16 Büyütu's-Sukyâ Akik Vadisi'nde yer alır. Sâfile bölge sınırları dışında kalan bu yerde Hz. Peygamber'in namaz kılması ile ilgili detaylı bilgi, Âliye-Akik başlıklı bir başka makalede ele alınacağından, rivayetleri detayına girilmemiş, sadece kaynaklardaki yerlerine atf yapılmıştır. İlgili kaynaklar için bk. Vâkîdî, *el-Megâzî*, I, 22; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, s. 1661 (V, 309) [ciltli atıflar klasik neşredir]; İbn Şebbe, *Târih*, I, 52; Tirmizî, *Menâkıb* 67; Heysemî, *Buğye*, III, 654.

17 Semhûdî, *Vefâ*, III, 200.

yerlerde sonradan mescit inşa edilmiştir. İbn Zebâle eserini yazdığı sırada Sukyâ'da bir mescit ya da en azından bir mescit kalıntısı vardı. İbn Zebâle de rivayet kendisine öyle ulaştığından veya mescidin kendi yaşadığı dönemdeki konumundan hareketle "Sukyâ kuyuları yakınındaki arazi" demek yerine "Sukyâ Mescidi" ifadesini kullanmıştır. Benzer bir üslup İbn Zebâle kadar olmasa da İbn Şebbe'de de mevcuttur. Ancak İbn Şebbe, İbn Zebâle'nin Hz. Peygamber döneminde mescit varmış gibi aktardığı bazı rivayetleri, aynı zamanda "موضع" ifadesiyle yani hâli hazırdaki bir mescitte değil de arazisinde namaz kıldığını bildiren varyantlarla birlikte zikrettiği için, konuyu anlamamıza katkısı daha fazladır.¹⁸ Bazen de İbn Zebâle de dâhil olmak üzere ilk dönem kaynaklarının arazi olarak ifade ettiği yerler, muahhar kaynaklarca mescide dönüştürülmüştür. "Bakî'ûz-Zübeyr" buna örnektir. Semhûdî, başta İbn Zebâle olmak üzere önceki kaynakların hiçbirisi Bakî'ûz-Zübeyr'deki bir mescitten söz etmediği hâlde, konuyu "Bakî'ûz-Zübeyr Mescidi" başlığı altında ele alarak okuyucuya, Hz. Peygamber döneminde burada bir mescit inşa edilmiş olduğu izlenimini vermiştir.¹⁹ Öte yandan Semhûdî'nin ilk dönem kaynaklarında mescit olarak zikredilen birtakım rivayetleri eleştirdiği durumlar da söz konusudur.

3. Âliye ve Sâfile Bölgeleri

Yesrib, milattan önceki dönemlerden itibaren, önce en eski Arap kabilesi olarak kabul edilen Amâlika, sonra Yahudiler, sonra Kahtâniler'den Evs ve Hazrec'in yerleştiği bir şehirdir. İslâm öncesinde müşrik Araplarla Yahudiler çeşitli ittifaklarla Yesrib'e yerleşirken şehrin mahallelerinin oluşumunda belirleyici esas kabileciliktir. Müşrik olsun Yahudi olsun her bir kabile kendi mahallesini oluşturmuş, bu mahallelerde (utum: اطم - ucum: اجم),²⁰ hayvan barınakları, bahçeler, kuyular inşa edilmiştir. Mekke'nin Kâbe'den ötürü sahip olduğu merkez mekân olgusundan mahrum Yesrib'de, Yahudi ve Arap kabileleri kendi mahallelerini merkez edinerek hayatını sürdürmüştür.

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra Mescid-i Nebevî'nin ve hâne-i saâdet odalarının inşasıyla birlikte Yesrib adım adım Medînetü'r-Resûl'e yani Peygamber'in Şehrine dönüşürken aslında bir merkeze de kavuşmuştur. Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'yi, hemen yakınında çarşı-pazarı, mezarlığı ve meydanı tesis etmesiyle çehresi değişen şehirde, muhacirlerin yerleşme çabalarının yanında üç büyük Yahudi kabilesinin sürülmesi sonucu hem demografik yapı hem de mahallelerin yeri ve konumu değişmiş, yeniden şekillenmiştir.

18 Örneğin bk. İbn Şebbe, *Târih*, I, 43.

19 Semhûdî, *Vefâ*, III, 236.

20 Utum: اطم, kelimenin "حصن مبني بحجارة" şeklindeki anlamından ötürü Türkçe'ye "kale" şeklinde tercüme edilmektedir (İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 83). Oysa ki utum aynı zamanda "كل بيت مربع مسطح" yani "kare yapılı geniş bir yüzeye yayılmış her türlü ev" şeklinde tanımlanmaktadır. Kaynaklarımızda yer alan ve Medine'de Yahudi ve Arap kabilelerine ait irili ufaklı yüzlerce utum bulunduğu dair rivayetler (İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürre*, s. 38, 42) ile kelimenin, kabile ismi ile birlikte kullanıldığında tek bir ev ya da yapıdan ziyade mahalleye işaret ettiğini gösteren nakiller (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 116) anlam çeşitliliğini desteklemektedir. Bu nedenle utum kelimesi makalemizde, anakronik bir yanlışla düşmeme adına tercüme edilmeden Arapça aslıyla kullanılmıştır.

Bu değişimde Medine'nin henüz Yesrib'ken sahip olduğu Âliye-Sâfile ayırımı oldukça önem arz etmektedir.

Âliye-Sâfile ayırımını açıklamak üzere iki farklı tanım yapılmıştır. Yâkût'un (ö. 626/1229) *Mu'cem*'inde bildirildiğine göre Medine'nin Necid'e bakan yönü üzerinde bulunan küçük-büyük bütün yerleşim yerleri "Âliye/Avâlî", Tihâme denilen sahil şeridinde bakan kesimi ve aşığı ise "Sâfile" olarak isimlendirilir.²¹ Buradaki Necid ve Tihâme ifadeleri esasen, Hicaz'ın kelime anlamı olan "iki şeyi birbirinden ayıran sınır" tanımlamasına atıf yapmakta ve zahir görüldüğü üzere Medine'nin de içinde yer aldığı Hicaz'ın, Tihâme ile Necid'i birbirinden ayırdığı görüşünü esas almaktadır. Bu durumda Medine'nin Âliye'si Necid tarafını, Sâfile'si ise Tihâme tarafını ifade etmektedir. Taberî'nin (ö. 310/923) Yâsîn Sûresi'nin 51. âyetinin tefsirinde kabir anlamına gelen "الاجداث" kelimesini açıklarken zikrettiği Âliye-Sâfile ifadeleri bu tanım çerçevesinde anlaşılabilir. O, "جدث" kelimesinin Âliye halkının telaffuzu olduğunu, aynı kelimeyi Sâfile halkının "ف" ile yani "جدف" şeklinde telaffuz ettiğini söylemiştir.²² Öte yandan Âliye-Sâfile ayırımının Medine şehri için bir başka anlamı daha mevcuttur. İbn Receb (ö. 795/1393), bu ayırımı ilk dikkat çekenlerdendir. Müellif Buhârî şerhinde Kubâ ve çevresini Âliye olarak tanımladıktan sonra, Yâkût'un yukarıda anılan Tihâme-Necid ayırımını esas alan tanımına "kile" sığasıyla yer vererek, onu arka plana atmıştır.²³ İki asır sonrasında Semhûdî bu ayırımı daha da netleştirerek, Yâkût'tan nakille yukarıda zikredilen rivayetin,²⁴ Medine'ye özel olan Âliye-Sâfile ayırımını tanımladığını, Medine'nin, yarısının Hicaz yarısının Tihâme bölgesinde yer aldığını savunan birtakım görüşlere de katkı sağlamayacağını, Medine'nin Hicaz'da yer alan yönüyle açık bir şekilde tamamen Âliye'de olduğunu, ilk dönem kaynaklarımızdaki Âliye-Sâfile kelimelerinin kullanıldığı bağlamın Medine özelinde ayrıca bir ayırımını gerekli kıldığını ifade etmiştir.²⁵

Kaynaklardaki rivayetler incelendiğinde gerçekten de Medine'ye özel bir Âliye-Sâfile ayırımı olduğu, bunun Hicaz'ın Arap Yarımadası'ndaki konumuna işaret eden bir yönü bulunmadığı görülür. Vâkîdî (ö. 207/823) ve İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) eserleri, bu terimlerin Hz. Peygamber döneminde Medine için ne anlama geldiğinin tespiti açısından önemlidir. İbn Hişâm'ın nakline göre hicretin ikinci yılında gerçekleşen Bedir Gazvesi sonrası zafer müjdesini vermek üzere Âliye bölgesine Abdullah b. Revâha (ö. 8/629), Sâfile bölgesine ise Zeyd b. Hârise (ö. 8/629) gönderilmiştir. Zeyd, musallâda durup zafer müjdesini vermiştir. Sâfile bölgesine gönderilen Zeyd'in Mescid-i Nebevî'nin yakınlarındaki musallâda durup müjde vermesi, burasının Sâfile bölgesi olarak kabul edildiğini göstermesi açısından önemlidir.²⁶ Mescid-i Nebevî'nin güneyinde yer alan Kubâ ise Âliye bölgesinde yer almaktadır. İbn Sa'd

21 Yâkût, *Mu'cem*, IV, 79.

22 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 454-5.

23 İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, III, 205.

24 Semhûdî rivayet için Kâdî İyâz'ı kaynak olarak göstermişse de onun herhangi bir eserinde bu rivayeti tespit edemediğimizden rivayeti aynı lafızlarla zikreden coğrafyacı Yâkût'tan naklettik.

25 Semhûdî, *Vefâ*, IV, 111.

26 İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 360; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser*, I, 408; Semhûdî, *Vefâ*, IV, 90.

(ö. 230/845), Kubâ'nın Âliye'de yer aldığını açıkça zikretmiştir.²⁷ Mescid-i Nebevî ile Âliye bölgesinin başlangıcı arasındaki mesafeye dair, bir milden sekiz mile kadar farklı rivayetler vardır.²⁸ Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-12) gelen bir rivayet, ikinci namazını vaktin başlangıcında Mescid-i Nebevî'de kılan bir kimsenin henüz güneş batmaya meyletmeden yani yukarıda iken Avâlî'ye ulaşabildiğini bildirmektedir ki bu da bölgenin en azından başlangıç noktasının Mescid-i Nebevî'ye mesafesini açıkça bildiren yönüyle önemlidir.²⁹

Âliye ile Sâfile arasındaki sınırla ilgili iki farklı tanım mevcuttur. İlkinde göre Buthân suyu üzerine yapılan ve Benî Kaynuka toprakları içerisinde bulunan köprü, Mescid-i Nebevî merkezli yeni Medine ile Âliye bölgesini birbirinden ayıran sınırdır.³⁰ Âliye-Sâfile ayırımında sınır teşkil ettiği bildirilen bir diğer yer ise Sünh'tür. Sünh kaynaklarda, bazen Sâfile'de bazen de Âliye'de gösterilmiştir. Örneğin Semhûdî Sünh'ü, Âliye'nin en uç noktası olarak tanımlayıp daha aşağıya inenin Sâfile'ye girmiş olacağını söyleyerek burayı, Âliye sınırları içerisinde göstermiştir.³¹ İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) kaydettiği bir rivayette ise Sâfile, "Benî Hâris yurdu ve aşağısı" şeklinde açıklanmıştır. Bu durumda Benî Hâris'in yaşadığı Sünh, Sâfile'ye dâhil edilmiş olmaktadır.³² Mezkûr rivayetler, karışıklığa yol açmaktan ziyade, Sünh'ün gerçekten de Âliye ile Sâfile arasında sınır teşkil ettiği bilgisini teyit etmektedir. Anlaşılan Sünh, Mescid-i Nebevî'nin en azından bir mil kadar güneyine tekabül etmekte³³ ve Kubâ'yı da içine alıp aşağıya doğru genişleyecek şekilde Âliye olarak isimlendirilmekte, Sünh'ün kuzeyi ise Mescid-i Nebevî'yi de içine alacak şekilde Sâfile olarak adlandırılmaktadır.

Bedir Gazvesi için yapılan hazırlıklar çerçevesinde Vâkıdî'nin zikrettiği bir rivayet, hem Âliye-Sâfile ayırımına işaret etmekte hem de yukarıda, Sâfile bölgesinde yer aldığı belirtilen Mescid-i Nebevî ve çevresinin Medine olarak da isimlendirildiğini, yani merkez olmaya başladığını ortaya koymaktadır.³⁴ Rivayete göre Hz. Peygamber, Bedir Gazvesi'ne (2/624) çıkarken yerine görevli olarak Medine'ye Ebû Lübâbe b. Abdülmünzir'i, Kubâ ve Âliye halkına ise Âsım b. Adî'yi tayin etmiştir.³⁵ Semhûdî, Hz. Peygamber'in Medine'de bir kıtlık döneminde Mescid-i Nebevî'ye fakirlerin istifade etmesi için hurma salkımları getirilip asılmasını istemesinin ardından, Uveyym b. Sâide'nin getirdiği bir hurma salkımının, Âliye ve Sâfile

27 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 19.

28 Semhûdî, *Vefâ*, IV, 111-2.

29 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, s. 871 (III, 162); Müslim, *Mesâcid* 192; Ebû Davud, *Salât* 5; Semhûdî, *Vefâ*, IV, 112.

30 Semhûdî, *Vefâ*, I, 305.

31 Semhûdî, *Vefâ*, IV, 314.

32 İbn Asâkir, *Târîh*, XXVI, 377; Zehebî, *Siyer*, II, 100. Benî Hâris- Sünh ilişkisine aşağıda "Benî Hâris b. Hazrec Yurdu" başlığı altında değinilecektir.

33 Bu durumun Fîrûzâbâdî tarafından "Sünh'le Allah Resûlü'nün evi arası bir mildi" şeklinde ifade edilmiş olması gerçekten çok dikkat çekicidir (*el-Megânim*, s. 187).

34 Semhûdî bu hususa, kendi döneminde artık Medine'nin kuzeyinin özel olarak Sâfile şeklinde anılmadığını ifade etmek suretiyle işaret etmiştir (*Hulâsa*, II, 635).

35 Vâkıdî, *el-Megâzi*, I, 101; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, IV, 62. Kubâ ve Âliye'de Âsım b. Adî'nin görevlendirilmesine ilişkin olarak ayrıca bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 466.

bölgesinden pek çok fakiri sevindirdiğine dair bir rivayet kaydetmiştir.³⁶ İlk dönem kaynaklarında Âliye-Sâfile ayrımı, hurma bahçelerinin sulanması sırasında Mehzûr suyundan bu bölgelerin nasıl istifade edeceğine ilişkin olarak Hz. Peygamber'in belirlediği çeşitli standartlar çerçevesinde de söz konusu edilmiştir.³⁷ Medine özelindeki Âliye-Sâfile ayrımı, Allah Resûlü'nün vefatından sonra da devam etmiştir. İbn Asâkir'in nakline göre Kubâda merkep üzerinde Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbâs'ın (ö. 32/653) vefatını duyuran görevliler, ensar yurtlarını tek tek dolaşp sonunda Sâfile'ye, Benî Hâris'in yaşadığı yurda gelmişlerdir.³⁸ Yukarıda Hazrec'e bağlı bir kol olan Benî Hâris'in yaşadığı Sünh'un Âliye-Sâfile ayrımında yer alan bir yerleşim yeri olduğu izah edildiğinden habercinin, Kubâdan çıkıp duyuru yaparak Mescid-i Nebevî yönüne yani Âliye'den Sâfile'ye geldiği anlaşılmaktadır.

Âliye/Avâlî bölgesi, çok erken bir dönemde³⁹ Medine'ye gelen Yahudilerin yerleştiği bir bölgedir. Hatta Yâkût eserinde Yahudilerin Medine'ye geldiklerinde önce Sâfile bölgesine yani sonradan Mescid-i Nebevî'nin inşa edileceği daha kuzeydeki bölgeye indiklerini, fakat havası iyi gelmeyince Buthân⁴⁰ ve Mehzûr suyunun suladığı Âliye bölgesine geçip burada yerleştiklerini bildirmektedir.⁴¹ İbnü'n-Neccâr, Benî Nadîr ve Benî Kurayza Yahudilerinin bölgeyi yurt edindiklerini ve zamanla yeni kuyular, evler, utumlar ve tarım yapılabilecek alanlar inşa ettiklerini kaydetmiş, hatta Yahudilerin inşa ettikleri utumların sayısının toplam 59 olduğuna ilişkin bir bilgiye de yer vermiştir.⁴² İbn Şebbe de, Medine'nin Âliye bölgesinde yer alan⁴³ ve Benî Kurayza topraklarından gelen Mehzûr suyunun, taşıdığı dönemde Mescid-i Nebevî'ye kadar ulaştığını bildiren bir rivayet zikretmektedir.⁴⁴

İbnü'n-Neccâr, Evs ve Hazrec'in Âliye ile Sâfile'nin farklı yerlerine dağılıp yerleştiklerini ve toplamda 127 utum inşa ettiklerini bildirmiştir.⁴⁵ Medine şehir tarihiyle ilgili önemli bir eseri olan Matarî, Medine'de yaşayan Kahtânî asıllı iki büyük Arap kabilesinden birisi olan Hazrec'in, Yesrib'in Sâfile bölgesine yerleştiğini ifade etmiştir. Âliye ise Evs'in yurdu olmuştur.⁴⁶ Mescid-i Nebevî'nin üzerine bina edildiği arazinin, Hazrec'in Benî Neccâr koluna mensup iki yetim kardeşten satın alınması bu noktada önemlidir. Bilindiği üzere Hz. Peygamber

36 Semhûdî, *Vefâ*, II, 51.

37 Mehzûr suyunun Âliye ve Sâfile bölgeleri tarafından kullanımına ilişkin detaylı rivayetler için bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 9; İbn Şebbe, *Târîh*, I, 109; Ebû Davud, *Kadâ'* 31.

38 İbn Asâkir, *Târîh*, XXVI, 377; Zehebî, *Siyer*, II, 100.

39 Semhûdî'nin Yahudilerin Medine'ye gelmeleri ile Hz. Musa ve Harun dönemi arasında bağlantı kuran rivayetlere yer vermiş olması, erken dönem ifadesinin, oldukça geriye çekilebildiğini göstermesi açısından ilgi çekicidir (*Vefâ*, I, 300). Konuyla ilgili farklı rivayet ve değerlendirmeler için bk. Arslantaş, *Hz. Muhammed Döneminde Yahudiler*, s. 87-93.

40 Buthân suyunun bir kolu olan Müzeynib'in suladığı vadiye bir diğer Benî İsrail kökenli Yahudi kabilesi olan Benî Nadîr yerleşmiştir (Semhûdî, *Vefâ*, I, 300).

41 Yâkût, *Mu'cem*, I, 529.

42 İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürre*, s. 38; Semhûdî, *Vefâ*, I, 129, IV, 111.

43 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 119.

44 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 109, 119.

45 İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürre*, s. 42.

46 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 218.

Mescid-i Nebevî'yi inşa edeceği arazinin olduğu bölgeye yani Sâfile'ye gelmeden önce Kubâda, yani Âliye bölgesinde konaklayıp bir süre orada kalmıştır. Ardından Mescid-i Nebevî'yi inşa edeceği Sâfile bölgesine yönelmiştir. Hz. Peygamber'in hicret ettiği dönemde Yesrib'de herkesçe kabul gören bir merkez olmadığından, Allah Resûlü'nün Kubâda kalıcı olarak ikamet etmeyip kuzeye doğru yönelmesinde, Hazrec'in Benî Neccâr kolu ile arasındaki akrabalık bağı önemli bir rol oynamış olmalıdır. Yeni geldiği bir şehirde Allah Resûlü, akrabalarının olduğu, küçükken ziyaret ettiği, aşına olduğu bölgeye doğru yönelmiştir. Hz. Peygamber'in hicretinden uzun yıllar önce Evs ile Hazrec arasında oluşmuş ve kemikleşmiş olan münâferet ile kan davaları dikkate alındığında, yaşam alanları arasındaki bölgesel farklılık daha da anlamlı bir hâl almaktadır. Öte yandan eserini telif ederken Matarî'den çokça yararlanan Semhûdî, sefinin "Evs'in Âliye'ye, Hazrec'in ise Sâfile'ye yerleştiği" yönündeki açıklamasına şerh koyma ihtiyacı hissetmiştir. Sebebi de Hazrec'e ait bazı boylara Âliye'de, Evs'e ait bazı boylara ise Sâfile'de rastlanabilmesidir.⁴⁷ Semhûdî'nin bu yorumu "Yahudilerin Medine'den sürülmesinden sonra ensar kabilelerinin yurtlarının şekillenmesini anlattığı" bir başlık altında yapması ilgi çekicidir. Çünkü Evs ile Hazrec arasında barışın sağlandığı, Yahudilerin Medine'den çıkarılmasıyla ensar ve muhacir yurtlarının yeniden şekillendiği, Mescid-i Nebevî'nin tüm kabilelerce merkez sayılan bir mekân hâline geldiği Hz. Peygamber döneminde, elbette ki Âliye ile Sâfile arasında Evs ve Hazrec geçişleri olması son derece normaldir. Câhiliye dönemi için ise Matarî'nin Evs ve Hazrec yurtları arasında yaptığı ayırım oldukça önemli ve anlamlıdır.

4. Sâfile Bölgesinde Hz. Peygamber'in Namaz Kıldığı Mekânlar

Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'nin bir mil kadar güneyindeki Sünh bölgesinden başlayıp kuzeyde Seniyyetü'l-Vedâ ve Uhud istikametine doğru genişleyen Sâfile bölgesinde namaz kıldığı alanların tespitinde başlangıç noktası olarak Mescid-i Nebevî esas alınmış, önce Mescid-i Nebevî'nin çevresindeki alanlar, ardından Mescid-i Nebevî'nin kuzeyinde belirli bir mesafede bulunan mescitler incelenmiştir. Bu başlık altında son olarak Hz. Peygamber'in Hendek Gazvesi (5/627) ve Uhud Gazvesi güzergâhı ve karargâhı üzerinde namaz kıldığı alanlar ele alınmıştır.

4.1. Mescid-i Nebevî'ye Yakın Olan Ev ya da Bahçeler

4.1.1. Esvâf Yolu Üzerindeki bir Hurma Bahçesi

Coğrafyacılar göre Esvâf, Medine haremî sınırları içerisinde bir yerdir.⁴⁸ Ayrıca kile lafzı ile Bakî denilen bölgenin yakınlarında olduğu ve Zeyd b. Sâbit'in vakfettiği bir mülk olduğu ifade edilmiştir.⁴⁹ Bakî,⁵⁰ Mescid-i Nebevî'ye yakınlık anlamına gelmektedir. Hz. Pey-

47 Semhûdî, *Vefâ*, I, 157.

48 Bekrî, *Mu'cem*, I, 151; Yâkût, *Mu'cem*, I, 227.

49 Yâkût, *Mu'cem*, I, 227.

50 Bakî ile ilgili detaylı bilgi, aşağıda *Bakî'ü'z-Zübeyr* başlığı altında zikredilmiştir.

gamber'in Esvâf bahçelerinden birinde kıldığı namazı aktaran rivayetler, bu bilgiyi desteklemektedir. Çünkü Allah Resûlü, Mescid-i Nebevî'den çıkıp kısa bir süre yürüyerek bu bahçeye varmıştır. Pek çok hadis kaynağında yer alan rivayetin Hâkim (ö. 405/1014) tarafından tahrîc edilen Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652) nakli şöyledir:

Mescide girdim, Hz. Peygamber çıkıyordu. Arkasından yürüyerek hissettirmeden takibe koyuldum. Hurma bahçesine girdi, kibleye döndü, secde etti. Uzun kalınca ruhunu teslim etti zannedip yanına geldim. Yüzüne bakmak için eğildim, başını kaldırdı ve neden orada durduğumu sordu. Sonra şöyle buyurdu: "Bahçeye girince Cebrail ile karşılaştım. Cebrail, bana selam verilip salât-ü selâm getirilmesinin Allah katında karşılığının olacağını müjdeledi. Ben de şükür secdesine kapandım."⁵¹

Hâkim rivayetinden hurma bahçesinin Mescid-i Nebevî yakınlarında olduğu anlaşılrsa da Esvâf ismi zikredilmez. Bu detay hadisin diğer tarihlerinde mevcuttur. Ebû Ya'lânın (ö. 307/919) yer verdiği versiyonda Abdurrahman b. Avf, kendisi ile birlikte dört-beş kişilik bir grubun, bir ihtiyacı için dışarı çıktığında Hz. Peygamber'i takip edip hizmet etmeyi görev edindiklerini, yine bir gün nöbeti devralmak üzere geldiğinde Hz. Peygamber'in çıktığını görüp takibe koyulduğunu ve Esvâf bahçelerinden birisine girdiğini ifade etmiştir.⁵² Ebû Ya'lânın kaydettiği bir diğer tarihte ise Abdurrahman b. Avf, mescide yaklaştığı sırada (rahbe: رحبة)⁵³ Hz. Peygamber'i, Bakî mezarlığına bakan kapıdan çıkarken görmüş ve bir süre bekleyip peşi sıra yola koyulmuştur. Ayrıca Hâkim rivayetindeki şekliyle sadece secde etmemiş, abdest alıp iki rekat namaz kıldıktan sonra şükür secdesine kapanmıştır.⁵⁴ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ise rivayeti, Esvâf detayı olmadan, gittiği yerin "Hz. Peygamber'in sadakası" yani vakfettiği bir yer olduğu ifadesiyle ve yine namaz kıldığından bahsetmeksiz şükür secdesi detayıyla vermiştir.⁵⁵ Hz. Peygamber'in vakfettiği yerler Benî Nadîr yurdundaki bahçelerdir.⁵⁶ Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde geçen "sadaka" ifadesi, Mescid-i

51 Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 344-5; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, XII, 424. Hâkim, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu hâlde eserlerine almadıkları bu rivayet hakkında "Şükür secdesi hususunda bundan daha sahih bir rivayet bilmiyorum." demiştir. Allah Resûlü'nün bağ-bahçe ya da başka mekânlarda Cebrâil'le konuşup bu tür müjdelere alması hadis kitaplarında sıkça rastlanan bir durumdur. Hadis tekniği açısından senedinde problem görülmeyen bu hadisle ilgili bizim ilgilendiğimiz husus, bu hadisenin cereyan ettiği mekân yani Mescid-i Nebevî'nin yakınlarındaki bahçedir. Öte yandan hadis, metin açısından "Allah ve melekler Peygamber'e salât ediyorlar; ey iman edenler, siz de ona salât ve selâm okuyun." mealindeki Ahzâb Sûresi 56. âyetle anlam açısından uyumludur. Bu nedenle hadisin, sadece mescitlerle ilgili kısmına değil salât ve selâm ile ilgili içeriğinin tamamına yer verilmesi uygun görülmüştür.

52 Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, II, 165; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, XII, 424.

53 Rahbe kelimesi mescit ya da ev için kullanıldığında, o mekânın sınırlarını ve genişliğini ifade eden bir anlam kazanmaktadır (İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 49). İslâm tarihinin ilerleyen dönemleri için avlu tanımını kazanmış olsa da incelediğimiz dönemde Mescid-i Nebevî için avlu ifadesini kullanmak anakronik yorumlara sebep olduğundan doğru görülmemiştir.

54 Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, II, 158.

55 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, s. 152 (I, 192); Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, VIII, 206. Heysemî, hadisin ricâlinin sika olduğunu söylemiştir (*Buğye*, II, 578).

56 Benî Nadîr yurdu Âliye bölgesinde yer aldığından "Hz. Peygamber'in Sadakaları" olarak bilinen hurma bahçeleriyle ilgili detaylı bilgi, Allah Resûlü'nün Âliye bölgesinde namaz kıldığı mekânları inceleyeceğimiz bir başka makalede ele alınacaktır. Konu hakkındaki birkaç rivayet için bk. Vâkıdî, *el-Megâzî*, I, 378; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 502-3; İbn Seyyidünnâs, *Uyünü'l-eser*, I, 240.

Nebevî yakınlarında da vakfettiği bahçeler olduğuna işaret olabilir. Öte yandan kastedilenin, coğrafya kitaplarında zikredildiği gibi Hazrec kabilesinin Neccâroğulları kolundan olan Zeyd b. Sâbit'in bahçesi olduğu da düşünülebilir. Her ne kadar Zeyd b. Sâbit hakkındaki bu bilgi "kîle" lafzıyla zikredilmiş olsa dahi, Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'yi inşa ettiği arazinin Neccâroğulları'na mensup iki yetime ait olduğu hatırlandığında bu ihtimal mümkün gözükmemektedir. Belki de Zeyd, bu bahçenin kullanımını Hz. Peygamber'e hasretmiş, Hz. Peygamber de tıpkı Benî Nadîr bahçeleri gibi burayı da Müslümanların kullanımına vakfetmiştir. Semhûdî de herhangi birisinin tercih edilmesini gerektirecek bir veriye ulaşamadığından olsa gerek eserinde, tüm bu seçeneklere işaret etmekle yetinmiştir.⁵⁷

Allah Resûlü'nün namaz kıldığı Esvâf'taki bu mekânda, ilerleyen asırlarda bir mescit inşa edilmiştir. Semhûdî, 8×8 zira ölçüsünde inşa edilen bu mescidin, Esvâf bölgesine doğru yola çıkan bir kimsenin sağ tarafında kaldığını, Bakî'ü'l-Esvâf diye bilinen yeri geçip sağdaki yolu takip edince Bahîr diye bilinen hurma bahçesinin yanında bu mescidin görüleceğini ifade etmiştir.⁵⁸ Matarî eserinde Medine mescitlerinin tamamını zikrettikten sonra "Medine'de bulunup zikretmediğim iki mescit kaldı. Birisi Vedâ Tepesi'ndedir. Diğeri ise daha aşağı yolda bulunan gerçekten çok küçük bir mescittir." demiştir.⁵⁹ İşte Semhûdî, Matarî'nin bahsettiği bu ikinci mescidin Esvâf yolu üzerindeki bu küçük mescit olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰

4.1.2. Bakî'ü'z-Zübeyr

Kaynaklarda Hz. Peygamber'in, bi'setin ilk yıllarında Mekke'de Müslüman olan, halasının oğlu Zübeyr b. el-Avvâm'a (ö. 36/656) çeşitli araziler iktâ ettiği kaydedilmektedir. Bunlardan birisi Benî Nadîr topraklarında diğeri ise Süreyr'de bir arazidir.⁶¹ Hz. Peygamber'in Zübeyr'e iktâ ettiği bir diğer arazi ise Bakî'ü'z-Zübeyr olarak adlandırılmıştır. Şehir tarihleri, Allah Resûlü'nün burada namaz kıldığını bildiren rivayetlere yer vermişlerdir. İbn Şebbe'nin bildirdiğine göre Hz. Peygamber'in yanına gelen Zübeyr, Bakî'den kendisine arazi vermesini istemiş, Hz. Peygamber'in verdiği arazi de Bakî'ü'z-Zübeyr olarak anılmıştır.⁶² Bilindiği üzere Bakî, Allah Resûlü'nün Mescid-i Nebevî'nin inşası için satın aldığı arazinin yakınlarında bulunan, garkad denilen çalılarla kaplı bir araziydi. Allah Resûlü bu arazinin bir kısmının ıslah edilerek mezarlığa dönüştürülmesini emretmişti.⁶³ İbn Sa'd, her ne kadar bu arazinin Zübeyr'e iktâ edilmesiyle ilgili doğrudan bir nakle yer vermemişse de Hz. Peygamber'in başka

57 Semhûdî, *Vefâ*, III, 210-1.

58 Semhûdî, *Vefâ*, III, 209

59 Bu ifade Matarî'nin eserinde tespit edilememiştir. Ancak Merâğî'nin, mescitlerle ilgili konuyu birebir Matarî'den aktardığı Medine şehir tarihiyle ilgili eserinde yer almaktadır (*Tahkîk*, s. 183).

60 Semhûdî, *Vefâ*, III, 209. Abdülganî, Esvâf yolu üzerindeki bu mescidi Şükür Mescidi (Ebû Zer Mescidi) başlığıyla eserine almış ve mescidin tarih boyunca geçirdiği değişimler ve Medine'deki güncel konumu ile ilgili bilgiler vermiştir (*el-Mesâcid*, s. 94-7). Mescidin resmi için bk. *el-Mesâcid*, s. 92.

61 Benî Nadîr topraklarında bir araziye iktâ etmesine ilişkin olarak bk. Buhârî, Fardu'l-humus 19. Süreyr denilen bir araziye iktâ etmesine ilişkin olarak bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, s. 462 (II, 156); Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 290.

62 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 141.

63 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 397.

sahâbîlere iktâ ettiği bir araziye tarif ederken “Bakî’u’z-Zübeyr ile Benî Mâzin arasında” ifadesini kullanmıştır. Neccâroğulları’nın dört ana kolundan birisi olan Benî Mâzin’in yurdu, Hazrec’e bağlı Benî Züreyk yurdunun yakınında,⁶⁴ Mescid-i Nebevî’nin güney doğu istikametindedir.⁶⁵ Semhûdî’nin *Hulâsatü’l-vefâ*’sında Bakî’u’z-Zübeyr’in, musallânın güneyinde kaldığı ifade edilmiştir ki bu da diğer kayıtlarla örtüşmektedir.⁶⁶ Dolayısıyla Bakî’u’z-Zübeyr, Hz. Peygamber’in Süreyr ya da Benî Nadîr topraklarında iktâ ettiği arazilerden farklı, Mescid-i Nebevî’ye yakın bir arazidir. Hz. Peygamber’in, iktâ ettiği bu arazide kuşluk namazı kıldığına dair İbn Zebâle naklinin detayları şu şekildedir: Hz. Peygamber kuşluk namazını Bakî’u’z-Zübeyr’de rekâtlar⁶⁷ olarak kıldı. Ashabı, “Bu namazı kılmıyordun?” deyince Hz. Peygamber “Bu namaz istek ve korku namazıdır, bırakmayın.” buyurdu.⁶⁸ Mescid-i Nebevî’nin yakınlarında Bakî’u’z-Zübeyr denilen bir yer olduğu bilgisi başka kaynaklarla desteklenebilmektedir. Ancak Hz. Peygamber’in burada kuşluk namazı kıldığına dair rivayet başta İbn Zebâle olmak üzere şehir tarihlerine özgüdür. Matarî, Allah Resûlü’nün Bakî’u’z-Zübeyr’de namaz kıldığını bildiren rivayete yer verip bu mekânın kendi döneminde bilinmediğini ifade etmiştir.⁶⁹ Semhûdî mezkûr veriler ışığında burada bir mescit inşa edildiğini düşünmüş olacak ki konu başlığını “Bakî’u’z-Zübeyr Mescidi” olarak belirlemiş ve bu mescidi, binası ya da kalıntıları kendi dönemine intikal etmemiş, ancak yeri ve konumu bilinen mescitleri incelediği kısımda ele almıştır. Oysaki bizzat kendisinin kaynak olarak gösterdiği İbn Zebâle başta olmak üzere konuyu ele alan sâbık kaynaklar, burada inşa edilmiş bir mescitten hiç bahsetmemiştir. Anlaşılan Semhûdî, eserinin “Medine’deki Mescitler” bölümüne giriş yaparken de belirttiği üzere, “Allah Resûlü’nün namaz kıldığı bildiren her yerde muhakkak bir mescit inşa edilmiş olduğu” ilkesinden hareketle Bakî’u’z-Zübeyr’de bir mescit inşa edilmiş olduğunu düşünmüştür. Böylece Bakî’u’z-Zübeyr, üzerinde mescit inşa edilmesi süreci netleştirilemese de Hz. Peygamber’in namaz kıldığı bir mekân olarak kaynaklara geçmiştir.

4.1.3. Sa’d b. Ubâde’nin Utumu ve Benî Hudâre Yurdu

Hz. Peygamber’in ensardan Hazrec’in Benî Sâide kolunun reisi olan ve Hz. Peygamber’in Medine günlerinde yanında yer alıp çoğu önemli hadisede aktif rol alan Sa’d b. Ubâde (ö. 14/635) ile yakın ilişkiler içerisinde olduğu muhakkaktır. Medine’de geçirdiği 10 yıllık süre içerisinde muhakkak Sa’d’ın evine ve bahçesine ziyaretler gerçekleştirmiş olmalıdır. Nitekim İbn Şebbe’nin eserinde Hz. Peygamber’in, Sa’d b. Ubâde’ye ait bahçenin yanında yer alan yine Sa’d b. Ubâde’ye ait utumdaki bir taşın üzerine elini koyduğu bildirilmiştir.⁷⁰ Matarî

64 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 161.

65 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 55; Semhûdî, *Vefâ*, III, 234.

66 Semhûdî, *Hulâsa*, s. 462.

67 Semhûdî’nin eserinin nâşiri Kâsım es-Sâmerrâî, eserin bir başka nüshasında “iki rekât” ifadesinin kullanıldığını bir dipnot bilgisi olarak zikretmiştir (*Vefâ*, III, 236).

68 Matarî, *et-Ta’rîf*, s. 206; Semhûdî, *Vefâ*, III, 236.

69 Matarî, *et-Ta’rîf*, s. 206.

70 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 44.

ise İbn Zebâle'yi kaynak göstererek⁷¹ yer verdiği aynı rivayeti farklı detaylarla kaydedip, Hz. Peygamber'in namaz kıldığı Benî Hudâre Mescidi'nin, "Sa'd b. Ubâde'ye ait testinin" yanında yer aldığını ve Hz. Peygamber'in bu utumdaki bir taşın üzerine elini koyduğunu belirtmiştir.⁷² Bu rivayetlerin hiçbirinde Hz. Peygamber'in Sa'd b. Ubâde'nin utumunda namaz kıldığı ifade edilmemiştir. Bizi burayı, Allah Resûlü'nün namaz kıldığı mekânlar başlığı altında ele almaya sevk eden birinci husus, İbn Zebâle kaynaklı bir rivayette, Allah Resûlü'nün yaptığı ziyarete atıfla burada mescit inşa edildiğinin bildirilmiş olmasıdır.⁷³ İkinci husus ise yukarıdaki iki rivayette de zikredilen Benî Hudâre Mescidi'nin aslında Sa'd b. Ubâde'nin utumunda inşa edilen bu mescitle aynı yer olduğunu düşünmemizdir. Konuya dair rivayetler teker teker incelenerek bu sonuçlara nasıl varıldığı izah edilecektir.

Sa'd b. Ubâde'nin reisi olduğu Benî Sâide, Semhûdî'nin bildirdiğine göre dört farklı yurda yerleşmiştir. Budâa Kuyusu ve Zübâb Dağı bunlar arasındadır.⁷⁴ Her iki mekân da coğrafya kitaplarının ve ilk dönem kaynaklarının verdiği bilgilere göre hendek hattının Medine'ye bakan iç tarafında yer alsada Mescid-i Nebevî'ye bir miktar mesafesi olan yerlerdir.⁷⁵ Hz. Peygamber'in ziyaret ettiği ve her ne kadar zahiren ifade edilmemiş olsa da üzerinde mescit inşa edilmesinden namaz kıldığını tahmin ettiğimiz Sa'd b. Ubâde'ye ait utum ise yine Semhûdî'ye göre mensubu olduğu Benî Sâide kabilesinin yurdunda değil, Mescid-i Nebevî'nin yakınlarındadır. Semhûdî'nin bu husustaki en önemli dayanağı, Hz. Peygamber'in evine çokça yemek gönderenlerin arasında Sa'd b. Ubâde'nin de adının geçmesidir. Müellif, İbn Hacer'in Hz. Peygamber'in komşuları bağlamında "Onun ensardan komşuları Sa'd b. Ubâde, Abdullah b. Amr b. Hazm, Ebû Eyyûb ve Es'ad b. Zürâre'ydi" açıklamasını delil olarak göstermiştir.⁷⁶ Bunlara ilaveten Mescid-i Nebevî yakınlarında olduğu bilinen Benî Hudâre yurdu ile Sa'd b. Ubâde'nin utumu arasında İbn Zebâle ve İbn Şebbe rivayetlerinde kendisini açıkça hissettiren bir bağlantı vardır. Tüm bu gerekçeler Semhûdî'ye göre Sa'd'ın utumu için Mescid-i Nebevî'ye daha yakın bir konum düşünmeyi gerektirmektedir. Üstelik eserinde zikretmese de müellifimizi destekleyen hadisler de mevcuttur. Buhârî ve Müslim'in kaydettiği bir rivayette Hz. Peygamber'in Sa'd b. Ubâde'yi Hâris b. Hazrec yurdunda ziyaret ettiği ifade edilmiştir.⁷⁷ Benî Hudâre, Hazrec'in Benî Hâris kolundan türeyen bir boydur ve en azından Matarî'nin verdiği bilgilere göre yurtları, gerek musallâya gerekse Medine Çarşısı'na yakın bir konumda bulunmaktadır.⁷⁸ Yani Sa'd b. Ubâde'nin, mensubu olduğu Benî

71 Rivayetin başında İbn Zebâle'nin ismi geçmemekte "ذکر" ifadesi yer almaktadır. Matarî'nin eserinde "ذکر" ifadesi tek başına kullanıldığında İbn Zebâle'yi kastetmektedir.

72 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 216.

73 Semhûdî, *Vefâ*, III, 223.

74 Semhûdî, *Vefâ*, I, 374; III, 222.

75 Vâkidi, *el-Megâzi*, II, 445-6. Benî Sâide yurdunun yeri ve Benî Sâide Mescidi'nin Hz. Peygamber döneminde Medine'de var olan az sayıdaki mahalle mescitlerinden birisi olduğuna dair bilgiler, delilleri ile birlikte Hz. Peygamber dönemindeki mahalle mescitlerini ele alacağımız müstakil bir makalede zikredilecektir.

76 İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 166.

77 Buhârî, *İsti'zân* 20; Müslim, *Cihâd* 116.

78 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 216.

Sâide yurdunda değil Mescid-i Nebevî'ye daha yakın bir konumda ikamet ettiğine dair güvenilir şahitlikler bulunmaktadır.

Semhûdî'ye göre Sa'd b. Ubâde'nin mensup olduğu Benî Sâide'ye ait sakîfe yani gölgelik de Sa'd b. Ubâde'nin Mescid-i Nebevî'ye yakın bir konumda bulunan utumunun yanındadır. Semhûdî'yi bu düşünceye sevk eden ilk husus Allah Resûlü'nün, Sa'd'ın utumunu ziyaretini anlatan İbn Zebâle rivayetinde geçen "Sa'd'ın su testisi" (جرار سعد)⁷⁹ ifadesidir. Semhûdî, bu ifadenin kaynaklardaki izini sürerek cirâr-ı Sa'd'ın, Sa'd b. Ubâde'nin insanlara hayır yapmak üzere su infak ettiği bir kaynak olduğunu belirler. Sonra yine kaynaklar üzerinden Hz. Peygamber'in, Benî Sâide Sakîfesi'ne yaptığı bir ziyarette Sa'd'ın oğlu Sehl'in Allah Resûlü'ne su ikram ettiğinin bildirildiğini tespit eder. İkrâm edilen su, bu kaynaktan gelmiş olmalıdır. İbn Zebâle rivayetine göre Sa'd'a ait bu su kaynağı, yine ona ait olan utumda yer almaktadır. Sa'd'ın utumu, kabilesinin yurdundan ayrı olarak Mescid-i Nebevî'ye yakın bir noktada olduğu göre o hâlde Allah Resûlü'nün Sehl'in su ikramını kabul ettiği Benî Sâide Sakîfesi de bu utumda olmalıdır. Yani Semhûdî'ye göre Benî Sâide Sakîfesi, Benî Sâide'nin Mescid-i Nebevî'ye nispeten uzak yurdunda değil, Sa'd b. Ubâde'nin mescide yakın utumunun yanındadır. Böylece Hz. Peygamber'in ziyaret ettiği, sonradan mescit inşa edilmesinden hareketle namaz kıldığı düşünülen Benî Sâide utumu ile Hz. Ebû Bekir'in halife seçtiği Benî Sâide Sakîfesi, Semhûdî'nin yorumlamasıyla yan yana iki mekân hâlini almıştır.⁸⁰

Semhûdî'nin yorumları bu makaleye konu olan Sa'd b. Ubâde'nin utumu ve Benî Hudâre Mescidi'nin yeri, konumu ve özellikleri ile ilgili olduğundan, dikkate alınmalı ve onun Sa'd b. Ubâde'nin utumuyla Benî Sâide Sakîfesi'ni özdeşleştirmesinin doğru olup olmadığı belirlenmelidir. Bunun için de Semhûdî'nin delil olarak öne sürdüğü rivayetler değerlendirilmelidir. Semhûdî'nin Sa'd b. Ubâde'nin utumuyla bağlantılı olduğunu düşündüğü "Sa'd'a ait testi" ifadesinin geçtiği söz konusu rivayet şöyledir:

Sa'd b. Ubâde bir gün Hz. Peygamber'e "Annem hayatta iken benim mal varlığımdan infakta bulunurdu. Ölümünün ardından şimdi ben de onun adına tasaddukta bulunsam faydasını görür mü? diye sordu. Olumlu cevap alan Sa'd Hz. Peygamber'den, nasıl bir hayır yapması gerektiği hususunda yol göstermesini istedi. Hz. Peygamber de insanlara su dağıtmasını söyledi. Râvi işte o günden itibaren "Sa'd'a ait testinin" Medine'de hep insanlara su dağıttığını söylemiştir.⁸¹ Taberânî'nin (ö. 360/971) rivayeti sabit değil de sanki Medine'de gezerek su dağıtan bir yapıdan bahsetmektedir. "Cirâr-u Sa'd" ifadesi yukarıdaki diyaloga nispetle başka

79 İbn Şebbe rivayetinde Sa'd b. Ubâde'nin bahçe duvarı için "جدار سعد" ifadesi kullanılmıştır. Bk. İbn Şebbe, *Târîh*, I, 44. Semhûdî İbn Şebbe'yi kaynak göstererek yaptığı alıntıda ise bu ifadeyi "جرار سعد" şeklinde zikretmiştir (*Vefâ*, III, 222). Matarî, İbn Zebâle'yi kaynak göstererek yaptığı söz konusu alıntıda "cirâr" kelimesini kullandığına göre (*et-Ta'rif*, s. 216) "cidâr yani duvar" İbn Şebbe; "cirâr yani testi" ise İbn Zebâle kaynaklı bir ifade tarzıdır. Yani Semhûdî, İbn Şebbe'yi kaynak gösterirken aslında rivayeti İbn Zebâle versiyonuyla eserine almıştır. Bu husus muahhar kaynaklar üzerinden ilk dönem kaynaklarının kullanılmasında nüanslara çok dikkat edilmesinin gerekliliğini ortaya koyan önemli bir detaydır.

80 Semhûdî, *Vefâ*, III, 221-2.

81 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VI, 21.

kaynaklarda da yer alır. İbn Şebbe rivayetinde Hasan el-Basrî'ye (ö. 110/728) yol üzerine konulan bir sudan içmenin hükmü sorulduğunda o, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in, Sa'd'ın cirârından ağızlarıyla su içtikleri cevabını vermiştir.⁸² Öte yandan İbn Şebbe Hz. Peygamber'in Sa'd'ın utumuna gerçekleştirdiği ziyareti anlattığı rivayetinde "cirâr" değil "cidâr" ifadesini kullanmış, yani sabit bir mekâna işaret etmiştir. Yâkût, bu farklılığı dikkate alarak her iki rivayeti de uzlaştırmış, Sa'd'ın bir yeri olduğunu, buraya testilerle soğuk su koyup insanlara ikram ettiğini bildirmiştir.⁸³ Tıpkı "cirâr-u Sa'd" ifadesi gibi İbn Şebbe'nin naklettiği "cidâr-u Sa'd" ifadesine de yine Hz. Peygamber dönemiyle ilgili bilgi veren kaynaklardan şahit bulmak mümkündür.⁸⁴ Semhûdî'nin Benî Sâide Sakîfesi ile yukarıda detayları verilen Sa'd'a ait su kaynağı arasında bağlantı kurmasına sebep olan rivayet ise Buhârî-Müslim kaynaklı olup şöyledir: Hz. Peygamber yanındaki sahâbîlerle birlikte Benî Sâide Sakîfesi'nde dinlendi. Sonra da Sa'd b. Ubâde'nin oğlu Sehl'den su istedi. Sehl de Allah Resûlü ve yanındakilere içecek ikram etti. Sehl'in bildirdiğine göre bu bardağı sonrasında Ömer b. Abdülazîz istemiş, Sehl de hediye etmiştir.⁸⁵

Allah Resûlü'nün komşusu olduğunu ortaya koyan karinelere hareketle Sa'd'ın utumunu, dolayısıyla su infak ettiği gezici ya da sabit kaynağı, kabilesinin yurdundan farklı olarak Mescid-i Nebevî'ye yakın bir konumda göstermesi makul görülse de Semhûdî'nin, Benî Sâide Sakîfesi ile Sa'd b. Üsâme'nin utumunu ilişkilendirmesine sebep olan temel argüman, yani "Allah Resûlü Benî Sâide Sakîfesi'nde iken Sa'd b. Ubâde'nin ona içecek ikram etmesi" delil olarak yeterli değildir. Tam tersi ilk dönem kaynaklarındaki rivayetler çerçevesinde değerlendirildiğinde Benî Sâide Sakîfesi'nin, Zübâb Dağı çevresindeki yurttan olduğunu ifade eden karineler daha sağlamdır.⁸⁶ Semhûdî'nin bütün kurguyu kalıcı bir mekân olduğu üzerine kurduğu "cirâr-u Sa'd" ifadesi, yukarıda izah edildiği üzere gezici bir testi de olabilir. Sa'd'ın hem Mescid-i Nebevî yakınlarında hem de mensubu olduğu Benî Sâide yurdunda evi olduğu düşünülebilir. Ayrıca Sa'd'ın oğlu Sehl, Benî Sâide Sakîfesi'ne geldiğinde Allah Resûlü'ne, orada bulunan başka bir evden temin ettiği içeceği ikram etmiş de olabilir. Hulâsa İbn Şebbe rivayeti, İslâm'ın Medine'de yayılmasında ciddi gayretleri olan Sa'd b. Ubâde'nin evine ve bahçesine yaptığı belki de rutin sayılabilecek bir ziyareti anlatmakta iken Semhûdî'nin, muahhar bir tarihçiye yaraşır bir şekilde rivayetler arasında çeşitli karinelerle bağlantı kurarken yaptığı yorumlarla mesele, içinden çıkılması zor bir hâl almıştır.

82 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 44.

83 Yâkût, *Mu'cem*, II, 136.

84 Örneğin bk. İbn Hacer, *İthâf*, V, 165.

85 Buhârî, Eşribe 30; Müslim, Eşribe 88.

86 Hz. Peygamber'in kız isteme sebebiyle Zübâb Dağı yakınlarındaki Benî Sâide Yurdu'na gerçekleştirdiği ziyaret ve bu ziyaret sırasında Benî Sâide Sakîfesi'nde soluk alıp dinlenmesi ile ilgili rivayetler, Benî Sâide Mescidi Hz. Peygamber döneminde inşa edilmiş bir mescit olduğundan, Hz. Peygamber dönemindeki mescitleri ele alan müstakil bir makalede detaylıca incelenecektir. Hızlı bir değerlendirme için Buhârî-Müslim rivayetlerinin devamında İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ine bakılabilir (VIII, 146).

Hz. Peygamber'in namaz kıldığı Sa'd b. Ubâde'ye ait bu mekân, ilerleyen süreçte mescide çevrilmiş olmalıdır. Sa'd'ın evinin mescide çevrilmesi süreci, İbn Zebâle'ye dayandırılan bir rivayette açıkça anlatılmaktadır. Sa'd b. Ubâde'nin oğlu Sehl b. Sa'd'ın eşi Hind bint Ziyâd şöyle söylemiştir: "Sehl'in yanına girdiğimde evin ortasının mescit hâline getirildiğini gördüm. 'Keşke gölgeliğe doğru ya da duvara doğru olan kısmı mescide dönüştürseydin.' deyince bana, "Hz. Peygamber işte burada oturdu." cevabını verdi.⁸⁷ Semhûdî'nin Benî Sâide yurdu ve sakîfesi ile ilişkilendirerek farklı noktalara götürdüğü yönlerden bağımsız olarak aslında İbn Şebbe rivayeti Hz. Peygamber'in Sa'd b. Ubâde'nin evine ziyaretini anlatmakta, İbn Zebâle rivayeti de bu mekânın diğer pek çok mekân gibi ilerleyen süreçte mescide çevrildiğini izah etmektedir.

Semhûdî'nin Sa'd b. Ubâde'nin evini Mescid-i Nebvî'ye yakın bir konuma yerleştirmesindeki dayanaklarından birisi olan Benî Hudâre-Sa'd b. Ubâde ilişkisi çözülmesi gereken ayrı bir konudur. Çünkü İbn Zebâle bu ikisinin yan yana olduğunu zikrettiği bir rivayette Hz. Peygamber'in, Benî Hudâre Mescidi'nde namaz kıldığını ifade etmektedir.⁸⁸ İbn Şebbe de her ne kadar açıkça ifade etmese de yer verdiği rivayette, Allah Resûlü'nün Sa'd'ın utumuna yaptığı ziyaretle Benî Hudâre Mescidi'nde namaz kılmasını peş peşe zikretmiştir. Benî Hudâre, Hazrec'in Benî Hâris kolundan türeyen bir boydur ve en azından Matarî'nin verdiği bilgilere göre gerek musallâya gerekse Medine Çarşısı'na yakın bir konumda bulunmaktadır.⁸⁹ Buhârî ve Müslim'in tahrîc ettiği bir rivayette Hz. Peygamber'in Sa'd b. Ubâde'yi, Hâris b. Hazrec yurdunda ziyaret ettiğinin bildirilmesi son derece anlamlıdır.⁹⁰ Tam bu noktada Benî Hâris'in Âliye ile Sâfile arasında sınır sayılan Sünh'te ikamet ettiği bilgisi de hatırlanmalıdır.⁹¹ Yukarıda kronolojisini aktarılan rivayetler, Hz. Peygamber'in ziyaret ettiği Sa'd b. Ubâde utumunda, ilerleyen dönemde mescit inşa edildiğini ortaya koymaktadır. İbn Zebâle ve İbn Şebbe rivayetleri ile bu iki mekânın yan yana olduğu sabit olduğuna göre, ilerleyen dönemlerde Benî Hudâre yurdunda yer almasından ötürü Sa'd'ın mescide çevrilen utumunun "Benî Hudâre Mescidi" olarak anılmış olabileceği ihtimali akla gelmektedir. Benî Hudâre Mescidi, Sa'd'ın utumundan bağımsız olarak İbn Şebbe'nin eserinde iki ayrı rivayete daha konu olmuştur. İlkinde İbn Şebbe, "ensardan bir şeyhten" ifadesiyle oldukça müphem bir kaynağa atıfla Hz. Peygamber'in Benî Hudâre Mescidi'nde namaz kılıp saç tıraşı olduğunu bildirmiştir.⁹² İkincisi ise girişte zikrettiğimiz ve Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mahalle mescitlerini bir arada zikreden ve hadis tekniği açısından mürsel kabul edilen üç rivayetten üçüncüsünde "Benî Hudâre Mescidi" ifadesiyle yer almaktadır.⁹³ Sa'd'ın utumundan bağımsız olarak Allah Resûlü ile Benî Hudâre Mescidi arasında bağlantı kuran rivayetler,

87 Semhûdî, *Vefâ*, III, 223.

88 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 216.

89 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 216.

90 Buhârî, *İsti'zân* 20; Müslim, *Cihâd* 116.

91 Bekrî, *Mu'cem*, III, 760.

92 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 44. Saçını tıraş etti detayı olmadan bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, IV, 402.

93 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 47.

güvenilir başka kaynaklarla desteklenemediği için, Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebî'ye yakın olduğu belirtilen bir yerde “Benî Hudâre Mescidi” olarak anılan bir mescit olduğu kesin olarak söylenemez. Bunun yerine Sa’d b. Ubâde’ye ait utumun Allah Resûlünün ziyaret ettiği ve namaz kıldığı bölümünün sonradan mescide çevrildiği ve bulunduğu konum itibarıyla bu mescidin, tâbiûn nesline aktarılan rivayetlerde Benî Hudâre Mescidi olarak anıldığını düşünmek daha makuldür.

4.1.4. Benî Adî b. Neccâr Yurdu’nda Sırmé’nin Evi ve Dâru’n-Nâbiga

Hazrec’e bağlı Neccâr oğullarından türeyen dört ana koldan birisi (diğerleri Benî Mâlik, Benî Dînâr Benî Mâzin) Benî Adî b. Neccâr’dır.⁹⁴ Başta İbn Zebâle olmak üzere şehir tarihleri, Hz. Peygamber’in namaz kıldığı mescitler arasında birbirinin peşi sıra Benî Adî Mescidi ile Dâru’n-Nâbiga isimli iki mescitten bahsetmişlerdir. Konuyla ilgili İbn Zebâle rivayeti şöyledir: Hz. Peygamber Dâru’n-Nâbiga Mescidi’nde ve Benî Adî Mescidi’nde namaz kıldı.⁹⁵ İbn Şebbe rivayeti “Hz. Peygamber Dâru’n-Nâbiga Mescidi’nde namaz kıldı. Benî Adî Mescidi’nde gusûl abdesti aldı.” şeklindedir.⁹⁶ Hz. Peygamber’in namaz kıldığı mescitleri topluca bir arada zikreden üç grup rivayetten ikisinde, yine bu iki mescit arka arkaya zikredilmiştir.⁹⁷ Hişâm b. Amr el-Fezârî’den gelen rivayetin sonunda ayrıca “Benî Adî’nin yurdunda Sırmé’nin evinde: ”في بيت صرمة في بني عدي“ ifadesi yer alır.⁹⁸ Tabakât kitaplarına göre kastedilen kişi, Hassân b. Sâbit’in yeğeni Şeddâd b. Evs b. Sâbit el-Hazrecî’nin annesi olan Sırme olup o, Benî Adî b. Neccâr’a mensuptu.⁹⁹

Farklı kaynaklarda yer almalarına rağmen konuyla ilgili rivayetlerde Benî Adî Mescidi ile Dâru’n-Nâbiga Mescidi’nin hep arka arkaya zikredildiği görülür. Bu durum Dâru’n-Nâbiga ile Benî Adî Yurdu arasında bir bağlantı olduğuna işaret eder. Siyer-megâzî kaynaklarının bildirdiğine göre Hz. Peygamber’in babası Abdullah, rahatsızlandığında dayıları olan Benî Adî b. Neccâr oğullarının yurdunda kalıyordu. Vefatının ardından da Dâru’n-Nâbiga’da defnedildi.¹⁰⁰ Bu ev aynı zamanda Hz. Peygamber’in annesi ve dadısı ile altı yaşında bir çocukken Medine’ye gerçekleştirdiği yolculuk sırasında kaldığı evdir.¹⁰¹ Eve neden Dâru’n-Nâbiga denildiğine ilişkin açıklama ise İbn Sa’d’ın *et-Tabakât*’ında yer almaktadır. Buna göre Nâbiga,

94 İbnü’l-Kelbî, *Neseb*, I, 390; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 472; Kalkaşendî, *Nihâyetü’l-ereb*, I, 254.

95 Semhûdî, *Vefâ*, III, 234.

96 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 47.

97 Rivayetlerin kaynakları için bk. yukarıda Giriş.

98 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 47.

99 Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, s. 157; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 258.

100 Belâzürî, *Ensâb*, I, 101; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü’l-eser*, I, 79; İbn Kesîr, *es-Sîre*, I, 205. İbn Seyyidünnâs’ın *Uyûnü’l-eser*’inin Hatrâvî-Mestû neşrinde evin ismi دار التابعة olarak harekelenmiş, muhakkikler İbn Sa’d’ın *et-Tabakât*’ının İhsân Abbâs neşrine (I, 99) atıfla Tâbî’a’yı Benî Adî b. Neccâr’a mensup bir kimse olarak tanımlamışlardır. Gerek muhakkiklerin atf yaptığı İhsân Abbâs neşrinde gerekse *Uyûnü’l-eser*’in İbrahim Muhammed Ramazan tarafından gerçekleştirilen tahkikli neşrinde (I, 32) noktalama “دار التابعة” şeklinde yapılmıştır. Anlaşılan o ki yazma nüshalardan kaynaklı bir farklılık değil, noktalama hatası söz konusudur.

101 Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, IX, 396.

Benî Adî'ye mensup bir kimse olup Hz. Peygamber onun evinde kalmıştır.¹⁰² İbn Sa'd'ın eserindeki tariftten ise Dâru'n-Nâbiga'nın Benî Adî utumunda olduğu anlaşılmaktadır. Zira Abdullah'ın kabrinin Dâru'n-Nâbiga'daki yeri tarif edilirken "içeri girildiğinde sol tarafta kalan küçük ev"¹⁰³ denilmiştir.¹⁰⁴ Hatta bizzat Hz. Peygamber'in sahâbilerine Benî Adî utumunda oynadığı oyunları anlatırken "Biz annemle şu eve misafir olduk, babamın kabri de şu evdeydi." buyurduğu bildirilmiştir.¹⁰⁵

Bu durumda şehir tarihlerinde Benî Adî ile ilişkili olarak üç mekândan bahsedilmektedir. Benî Adî Mescidi, Dâru'n-Nâbiga Mescidi ve Sırme'nin evi. Benî Adî b. Neccâroğulları'nın yurduyla ilgili Matarî, Mescid-i Nebevî'nin batısına işaret etmiş, mescidin doğu yanında ise Ganm b. Mâlik b. Neccâroğulları yurdu olduğunu söylemiştir.¹⁰⁶ Her hâlükârda Benî Adî'nin yurdunun, Mescid-i Nebevî'nin yakınlarında olduğu ve Sâfile bölgesinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in akrabaları olan Neccâroğulları'nın yurtlarını sık sık ziyaret ettiği bilinen bir husustur. Yukarıdaki rivayetlere göre Hz. Peygamber'in Benî Adî yurdunu ziyareti sırasında, adeti olduğu veçhile ensar evlerine misafir olup namaz kılmıştır. "Sırme'nin evi" bunlardan birisidir. Aynı zamanda Allah Resûlü'nün, babasının vefat ettiği, annesiyle ziyareti sırasında misafir olduğu utuma da gittiği anlaşılmaktadır. Ziyaretleri sırasında buralarda namaz kıldığı tahmin edilmektedir. Allah Resûlü'nün namaz kıldığı bu yerlerin vefatından sonraki süreçte mescide çevrilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Dâru'n-Nâbiga Mescidi de bu tür bir dönüşüme işaret ediyor olmalıdır. Öte yandan tıpkı Neccâroğulları'nın diğer kolları gibi Benî Adî'nin de Hz. Peygamber döneminde bir mahalle mescidinin olmasının önünde bir engel yoktur. Ancak yukarıda değerlendirilen veriler, Allah Resûlü'nün Benî Adî yurdunda mevcut bir mahalle mescidine yaptığı ziyareti değil, mekân ziyaretlerini delillendirmekte, bu ziyaretlere bağlı olarak ileriki dönemlerde mescit inşa edildiğini düşündürmektedir. Hulâsa Benî Adî Mescidi'ni Allah Resûlü dönemi mescitleri arasında zikretmek için ilave delillere ihtiyaç duyulmaktadır.

4.2. Mescid-i Nebevî'ye Bir Miktar Mesafesi Bulunan Ev ya da Bahçeler

4.2.1. Sa'd b. Muâz'ın Evi ve Karasa Mescidi

Evs'in önde gelenlerinden Sa'd b. Muâz, Benî Abdüşhel'e mensuptur.¹⁰⁷ Hz. Peygamber, İslâm'ın Medine'de yayılmasında yaptığı hizmetlerden ötürü çok sevdiği bu sahâbîyi, yurdunda ve evinde sıklıkla ziyaret etmiştir.¹⁰⁸ Hatta Hz. Peygamber'in en çok ziyaret ettiği

102 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 99.

103 "فالدوية عن يسارك" ifadesindeki "düveyre", "dâr:دار" yani ev kelimesinin ism-i tasgiri olup İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam* isimli eserinin tahkikinde cümlede ayrıca "ما بين المعقوتين" ifadesinin yer aldığı belirtilmektedir. Bu durumda cümlenin anlamı "iki eğik direk arasındaki evcik, küçük ev" şeklinde bir mahiyet kazanmaktadır.

104 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, 244.

105 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 116; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, 272.

106 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 210.

107 Vâkıdî, *el-Megâzi*, I, 157; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 339.

108 Örneğin bk. İbn Mâce, *Sıyâm* 45; Ebû Nu'aym, *Ma'rife*, III, 147; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, VIII, 416.

ensar yurduunun Benî Abdüleşhel yurdu olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁹ Benî Abdüleşhel'in yurdunda, kabilenin ismiyle anılmasının yanı sıra bölgede bulunan bir harreye nispetle Vâkım ya da bölgeye nispetle Râtic denilen bir mahalle mescidi mevcuttur. Kaynaklara göre Hz. Peygamber bu mescitte defaatle namaz kılmıştır.¹¹⁰

Hız. Peygamber'in, gerçekleştirdiği ziyaretler sırasında namaz kılmasının etkisiyle ilerleyen süreçte Sa'd'ın evi de Allah Resûlünün namaz kıldığı diğer mekânlar gibi mescide çevrilmiş olmalıdır. Bu yüzden Endülüslü hadis alimi Rezîn b. Muâviye el-Abderî (ö. 535/1140), "kavmin ileri gelenlerinden" ifadesi ile oldukça müphem bir kaynağa atıfla zikrettiği bir rivayette, Hz. Peygamber'in Karasa Mescidi'nde namaz kıldığını söylemiş, ardından da burasının Sa'd b. Muâz'ın mülkü, arazisi olduğunu ifade etmiştir. Zeynüddin el-Merâgî de kastedilen yerin Sa'd'dan ötürü Benî Abdüleşhel yurduunun da yer aldığı Harretüşşarkiyye'nin kuzey ucunda olabileceğini söyleyip, kendi döneminde böyle bir mescit olmadığını belirtmiştir.¹¹¹ Karasa Mescidi hakkında kaynaklarda başka bilgi bulunmamaktadır. Mescit ne Zeynüddin e-Merâgî'nin ne de Semhûdî'nin dönemine ulaşmıştır. Yine de Semhûdî, araştırıp baktığında burada bir kuyunun yanında bir mescit kalıntısına rastladığını ifade etmekten kendisini alamamıştır.¹¹² Abdülganî'nin, Sa'd'ın b. Muâz'ın evi ve evinin bulunduğu arazide inşa edilen mescitle ilgili tüm bu tarihî verileri gözden kaçırdığı anlaşılmaktadır. Müellif eserinde "Sa'd b. Muâz Mescidi" başlığı altında yalnızca, bu mescidin Hendek Gazvesi ile ilişkili olabileceğine işaret etmiş, 1885'ten sonra inşa edildiği dışında bir bilgiye yer vermemiştir.¹¹³

4.2.2. Benî Cüheyne'den Ebû Meryem'in Evi

Benû Rub'a/Reb'a, Kays b. Cüheyne'nin Gatafân ve Gayyân isimli iki oğlunun ikincisinden neşet eden bir boy olup, Hz. Peygamber Gayyân ismini Rüşdân olarak değiştirdikten sonra Benî Rüşdân olarak anılmışlardır. Rüşdân b. Kays b. Cüheyne'nin iki kolundan birisi Zübyân diğeri ise bizim rivayetimize konu olan Rub'a/Reb'adır.¹¹⁴

İbn Hacer'in Zübeyr b. Bekkâr'ın günümüze gelmemiş önemli eseri *Ahbâru'l-Medine*'ye atıfla yer verdiği bir rivayete göre Hz. Peygamber, Cüheyne kabilesinin isim atası olan Cüheyne'nin oğlu Kays'tan türeyen Benî Rub'a/Reb'a'nın yaşadığı yurda, Ebû Meryem'in evine hasta ziyaretine gitmiştir. Bu sahâbînin evi, yine Kays b. Cüheyne'nin attarlıkla uğraşan bir kolunun yerleştiği, misvak ağaçlarıyla meşhur yurt ile Benî Rub'a/Reb'a yurduunun, ensarın diğer boylarına ait evlere yakın olan kısmı arasında yer almaktadır. Hz. Peygamber hasta

109 Semhûdî, *Vefâ*, III, 228.

110 Benî Abdüleşhel Mescidi ile ilgili bilgiler, Hz. Peygamber dönemindeki mescitlerle ilgili müstakil bir makalede ele alınacaktır.

111 Merâgî, *Tahkik*, s. 193.

112 Semhûdî, *Vefâ*, III, 230.

113 Abdülganî, *el-Mesâcid*, s. 149-150.

114 İbnü'l-Kelbî, *Neseb*, II, 724.

ziyareti sırasında burada namaz kılmıştır. Onun Ebû Meryem'e olan teveccühü kabilesinin dikkatini çekmiş olacak ki sonrasında Ebû Meryem'den Hz. Peygamber'in kabile mescitlerinin yerini belirlemesi için aracı olmasını istemişlerdir.¹¹⁵ Muahhar şehir tarihleri bu ziyareti, Benî Cüheyne'ye ait mahalle mescidi ile ilgili rivayetlerle bir arada değerlendirmişlerdir. Hz. Peygamber'in Cüheyne Mescidi'nin yerini belirlemesi ve mescidin inşası süreci, bu makalenin değil, Hz. Peygamber döneminde inşa edilmiş mescitleri ele alacağımız bir başka araştırmanın konusudur. Bu makale açısından önemli olan husus ise Allah Resûlü'nün namaz kıldığı bir mekân olan Ebû Meryem'in evidir. Allah Resûlü'nün namaz kıldığı evlerin, bir süre sonra mescide dönüştürüldüğü anlaşıldığından, Benî Cüheyne yurdunda Ebû Meryem'in evinin olduğu alanda bir mescit inşa edilmiş olma ihtimali bulunmaktadır.

Cüheyne farklı kolları ile birlikte Kızıldeniz ile Vâdilkurâ arasında yani Medine'nin kuzeyine yerleşmiş bir kabiledir. Benî Rub'a/Reb'a kolunun yaşadığı yer ile ilgili elimizdeki tek bilgi Kays b. Cüheyne'nin erâk ağacı yetiştirdikleri bölge ile ensarın diğer yurtları arasında kaldığının ifade edilmiş olmasıdır. Semhûdî'nin bildirdiğine göre Benî Cüheyne'nin ana yurdu, Mescidü'l-Feth'in batısında, Hazrec'den Benî Selime'ye mensup Benî Harâm'ın sonradan yerleştiği yurdun yakınında yer almaktadır.¹¹⁶ Mescidü'l-Feth Sel' Dağı üzerinde inşa edildiği için, Cüheyne'nin yurdunun Sâfile'de olduğu anlaşılmaktadır. Semhûdî'nin Cüheyne'nin yurdunun Medine çarşısının yakınlığında olduğu ifade etmiş olması da bu noktada anlamlıdır.¹¹⁷ Daha farklı bir yerde mukim olduğuna ilişkin bir bilgi tespit edilemediğinden Cüheyne'nin Benî Rub'a/Reb'a kolunun yurdu Sâfile Bölgesi sınırları içerisinde gösterilmiştir.

4.2.3. Benî Gıfâr Çadırları/Büyütü'l-Mutarrafi

İbn Zebâle, Hz. Peygamber'in Benî Gıfâr çadırlarının yanında yer alan Büyütü'l-Mutarrafi'nin yakınlardaki bir mescitte namaz kıldığına dair bir rivayete yer vermiştir.¹¹⁸ Matarî, Gıfâr'a mensup bir sahâbî olan Ebû Rühm Külsûm b. Husayn'ın yaşadığını ifade ettiği bu yerin, kendi döneminde bilinmediğini ifade etmiştir.¹¹⁹ Semhûdî ise kastedilen bu yerin, Medine çarşısının batısında olup Cüheyne yurdunun yakınlığında yer aldığını belirterek konuya önemli bir katkı sağlamıştır.¹²⁰ İbn Zebâle rivayetinde yer alan mescit ifadesini Hz. Peygamber dönemiyle ilişkilendirebilmek için ek delillere ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak mezkûr mescitle ilişkilendirilebilecek tarihî ya da arkeolojik bir veri tespit edilememiştir. Konu ile ilgili sahip olduğumuz tek ip ucu Ebû Rühm'le ilgili olandır. Hicretten sonra Müslüman olan ve Bedir Gazvesi sonrası önemli gazvelere katılan bu sahâbînin, Allah Resûlü nezdinde önemli bir yeri olduğu, umretü'l-kazâ ve Mekke'nin fethi sırasında Medine'ye vekil

115 İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 307.

116 Semhûdî, *Vefâ*, III, 101.

117 Semhûdî, *Vefâ*, III, 218.

118 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 206-7; Semhûdî, *Vefâ*, III, 218.

119 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 207.

120 Semhûdî, *Vefâ*, III, 218.

bırakıldığı anlaşılmaktadır.¹²¹ İbn Zebâle'nin bahsettiği meşcit, Ebû Rühm'ün çadırının olduğu mintıkaya, Allah Resûlü'nün buraya gerçekleştirdiği bir ziyaret ve kıldığı namazla bağlantılı olarak inşa edilmiş olabilir. Semhûdî, kastedilen bu yerin Benî Cüheyne yurdu yakınlarında olduğunu söylediği için Benî Gıfâr çadırları hakkındaki bu rivayetlere makalede, Benî Cüheyne yurduyla ilgili rivayetin hemen ardından yer verilmiştir.

4.3. Gazvelerin Gerçekleştiği Mekânlar

4.3.1. Sel' Dağı ve Çevresi

Hz. Peygamber'in Hendek Gazvesi sırasında karargâh kurduğu dağda namaz kıldığı ya da dua ettiği yerler tespit edilerek ilerleyen dönemlerde çeşitli meşcitler inşa edilmiştir. Kaynaklarımızda bu meşcitlere farklı isimler verildiği dikkatleri çekmektedir. Hz. Peygamber söz konusu namazları Hendek Gazvesi sırasında kıldığı için Ahzâb Mescidi,¹²² dağın üzerinde olduğu için Mescidü'l-A'lâ¹²³ ve Mescidü'l-Mürtefi,¹²⁴ duasına mukabil düşmanın geri çekildiğine dair müjde geldiği için Mescidü'l-Feth denilmiş¹²⁵ karargâha giden tepenin eteğinde yer alan meşcide ise Mescidü'l-Esfel ya da Mescidü's-Sagîr ismi verilmiştir.

4.3.1.1. Mescidü'l-Feth/Mescidü'l-A'lâ/Mescidü'l-Ahzâb

Hz. Peygamber'in Hendek Gazvesi sırasında namaz kıldığı ya da dua ettiği bu mekânla ilgili kaynaklarımızda farklı tarihlerden gelen ve metin açısından nüanslar içeren pek çok rivayet vardır. Mezkûr rivayetlerde ortak anlatım Hz. Peygamber'in pazartesiden çarşambaya üç gün boyunca dua ettiği, çarşamba günü iki namaz arasında duasının kabul olduğu şeklindedir. Farklılaşan noktalardan ilki, meşcidin ismine dairdir. Ahmed b. Hanbel rivayetinde Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yer Mescidü'l-Feth ve Mescidü'l-Ahzâb olarak ifade edilmişken¹²⁶ İbn Şebbe rivayetinde dağın üzerindeki Mescidü'l-A'lâ ve Mescidü'l-Feth olarak isimlendirilmiştir.¹²⁷ Vâkıdî ve İbn Sa'd rivayeti ise meşcidin isminin Ahzâb olduğunu söyleyip "iki namaz arasında" ifadesinden kastın öğle ile ikinci olduğunu kaydederek diğer iki kaynaktan farklılaşır.¹²⁸ Yine Ahmed b. Hanbel ve İbn Sa'd rivayetlerinde müjdenin etkisinin Hz. Peygamber'in yüzüne yansıdığı ifade edilirken İbn Şebbe böyle bir detay zikretmemiştir. Vâkıdî dışındaki kaynaklar "دعا" fiilini, beddua anlamını kazandıran "على" harf-i ceri ile kullanmamışlardır. Vâkıdî, zikredilen diğer kaynaklardan bu yönüyle ayrılır. O, konuyla ilgili

121 Sönmez, "Ebû Rühm", s. 218.

122 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, s. 999 (III, 333), 1043 (III, 393).

123 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 42.

124 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 44.

125 Mescidü'l-Feth için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, s. 999 (III, 333). Semhûdî'nin Mûsâ b. Ukbe rivayetinden yola çıkarak fetihle meşcit arasında kurduğu bir diğer bağlantı için bk. *Vefâ*, III, 187-8.

126 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, s. 999 (III, 333), s. 1043 (III, 393). Heysemi ilk hadisin ricâlinin sîkâ olduğunu ifade etmiş, ikincide ise senedde ismi zikredilmeyen bir kişinin olduğunu bildirmiştir (*Buğye*, III, 684).

127 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 42.

128 Vâkıdî, *el-Megâzî*, II, 488; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 73.

zikrettiği rivayetlerden birisinde açıkça “Ahzâb Mescidi'nde Ahzâb'a beddua etti” ifadesini kullanmıştır.¹²⁹ Hz. Peygamber'in savaşı Müslümanların kazanması yönündeki ifadeleri dua, müşriklerin yenilgiye uğrayıp geri çekilmesi için söylediği sözler ise beddua olarak yorumlanabileceğinden, rivayetlerdeki bu nüans anlaşılabilir niteliktedir. Nitekim İbn Şebbe, Hz. Peygamber'in Hendek Gazvesi sırasında ettiği bir duanın metnini şöyle detaylandırır: “Ey kitabı indiren ve bulutları yaratan Allah'ım! Onları hezimete uğrat ve bizi muzaffer eyle.”¹³⁰

Kaynaklara göre hadise, Allah Resûlü'nün Hendek Gazvesi'ni yönetmek için karargâh kurduğu tepede geçmiştir. Böylece bu hadise, Hendek Gazvesi kronolojisinin içine yerleştirilebilmektedir. Hz. Peygamber, Mescid-i Nebevî'nin üç mil kadar kuzeyinde yer alan Cürf'ten geldiği¹³¹ Sel' Dağı üzerindeki karargâhına ilk olarak ikinci vakti ulaştı. İkinci vakti girdiği için namazı sonradan¹³² Mescidü'l-Alâ ya da Mescidü'l-Feth'in inşa edildiği bu tepede kıldırdı.¹³³ Anlaşılan bu ikinci namazı, Allah Resûlü'nün karargâhına vardığında kıldığı ilk namazdır. Çünkü Mescidü'l-Feth'in inşasına konu olan namaz ya da dua hadisesine dair siyer-megâzi rivayetleri savaşın ilerleyen dönemlerine ve geceye işaret etmektedir. Vâkıdî yedinci günün akşamı açlık, soğuk ve korku savaş şartlarını iyice şiddetlendirdiğinde, Allah Resûlü'nün yine karargâhında namaza durduğunu anlatır. Bu şekilde gecenin ilk üçte birlik kısmı geçmiştir. Hz. Peygamber'in sıkıntı zamanlarında artarda namaz kıldığı bilinmektedir. Nitekim Ka'b b. Eşref'e suikast düzenleneceği gece de aynıını yapmıştır.¹³⁴ Bir süre sonra namaz kılmaya ara veren Hz. Peygamber, bir sahâbînin düşman karargâhına gidip aralarına sızarak durumları hakkında malumat toplamalarını ister. Kimse talip olmayınca Huzeyfe b. el-Yemân'ı gönderir ve onu muvaffak kılması için Allah'a dua eder.¹³⁵ Tam bu noktada Kurtubî rivayeti devreye girmekte ve o gece, Huzeyfe'nin ayrılmasının ardından Mescidü'l-Feth'in inşa edildiği o tepede, Hz. Peygamber'in ellerini kaldırıp söz konusu duayı ettiğini anlatmaktadır. Ardından Cebrail zafer müjdesini getirmiştir. Hz. Peygamber dizleri üzerine çökmüş, ellerini uzatıp gözlerini kapatmış ve şükretmiştir.¹³⁶ Semhûdî, başta Musa b. Ukbe'nin (ö. 141/758) *el-Megâzi*'si olmak üzere diğer siyer-megâzi kaynaklarında Hz. Peygamber'in dua ettiği ve Müslümanlara fetih müjdesi verdiği yönünde rivayetler ile yukarıdaki Kurtubî rivayetini birleştirmiş, böylece Hz. Peygamber'in fetih müjdesini, Huzeyfe'nin

129 Vâkıdî, *el-Megâzi*, II, 488.

130 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 43; Semhûdî, *Vefâ*, III, 184.

131 Cürf aynı zamanda Üsâme ordusunun Medine'den ayrılmadan önce karargâh kurduğu yerdir (Vâkıdî, *el-Megâzi*, III, 1125).

132 Kaynak gösterdiğimiz kitaplar konu ile ilgili hem üzerinde mescit olmayan bir dağa hem de mescide hamledilebilecek farklı rivayetlere yer vermişlerdir. Konu bir bütün olarak değerlendirildiğinde Allah Resûlü namaz kıldığında henüz orada mescit olmadığı anlaşıldığından, bu noktada tercümeyle “sonradan mescit inşa edilen” ifadesi tarafımızdan ilave edilmiştir.

133 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 43; İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürre*, s. 189; Semhûdî, *Vefâ*, III, 182. İbn Şebbe rivayetinde Cürf: حرب kelimesi savaş anlamındaki harb: حرب kelimesiyle yer değiştirmiş gözükmektedir.

134 Ka'b b. Eşref'le ilgili bu cümle, Hz. Peygamber'in sıkıntı anlarında namaz kılmasına ilişkin tarafımızdan eklenen açıklayıcı bir bilgi değildir. Vâkıdî konuyu bu şekilde örnekendirerek anlatmıştır.

135 Vâkıdî, *el-Megâzi*, II, 489.

136 Kurtubî, *el-Câmi'*, XIV, 157; Semhûdî, *Vefâ*, III, 184-5.

düşman saflarına casus olarak gönderildiği gece verdiğini ifade etmiştir. Musa b. Ukbe'ye dayandırılan rivayet şöyledir: Hz. Peygamber Hendek Gazvesi'nde elbisesine bürünmüş bir hâlde uzanırken ashâbı Benî Kurayza'nın durumuyla ilgili haber getirdiler. Durum Müslümanlar için hiç de iyi değildi. Çünkü Benî Kurayza aralarındaki antlaşmaya bağlı kalmaları yönündeki talepleri kesin bir dille reddetmişti. Hz. Peygamber haberleri dinledikten sonra bundan kimseye bahsetmemelerini istedi ve karargâhına döndü. Kendisine durumu soranlara olumsuz bir şey söylemedi. Elbisesine büründü ve uzandı. Onun bu hâlini görenler, yolunda gitmeyen bir şey olduğunu anladılar. Sonra Hz. Peygamber doğrulup başını kaldırdı ve Allah'ın fethi ve zaferi ile müjdeleyiniz." buyurdu. Sabah kalktıklarında düşman kuvvetleri çekilmişti.¹³⁷

Kaynaklarda Hz. Peygamber'in dua etme anına ilişkin olarak çeşitli detaylar yer alır. Vâkıdî, Câbir b. Abdullah kaynaklı rivayetinde "Hz. Peygamber, üzerinde mescit olan dağda ayağa kalktı. Üzerinde izârı vardı. Ellerini iyice yukarı kaldırarak dua etti. Sonra oraya bir kez daha geldi, namaz kıldı ve dua etti." demiştir. Bu esnada Hz. Peygamber'in üzerinde yalnızca izârının bulunduğunu da ifade etmiştir.¹³⁸ Ahmed b. Hanbel'in aynı kaynaktan aldığı rivayet ise "Mescide, yani Ahzâb Mescidi'ne geldi. Ridâsını yere koydu, ayaktaiken ellerini iyice yukarı kaldırarak onlara beddua etti ve namaz kılmadı. Sonra tekrar geldi, beddua edip namaz kıldı" şeklindedir.¹³⁹ Şâmî, Ahmed b. Hanbel'e atıfla yer verdiği Câbir kaynaklı rivayetinde Hz. Peygamber'in söz konusu duayı pazartesi, salı ve çarşamba günleri öğle ile ikinci arasında yaptığı ve kabul olunduğu müjdesinin sevincinin yüzüne yayıldığı detaylarını da eklemiştir.¹⁴⁰ İbn Zebâle ise hadiseyi adımına varıncaya kadar detaylandıran bir rivayet tahrîc etmiştir. Buna göre Hz. Peygamber Mescidü'l-Feth'e gidip bir adım atmış, sonra bir adım daha atmış, sonra ayakta durup kollarını iyice yukarı kaldırmış, öyle ki bu sırada ridâsı sırtından yere düşmüştür. Hz. Peygamber bu duruma aldırmadan uzun uzun dua etmiştir.¹⁴¹

Konuya dair yukarıda detayları verilen bazı rivayetler Hz. Peygamber'in dağın üzerinde ve çevresinde hâli hazırda mevcut olan mescitlerde dua ettiği ya da namaz kıldığı izlenimi verseler de rivayetlerin bütününe bakıldığında, bunların sonradan inşa edildiği anlaşılmaktadır. İbn Şebbe'nin yer verdiği ilk rivayet şöyledir: Hz. Peygamber Mescidü'l-Feth'in kurulduğu mekânda (موضع مسجد الفتح) oturdu, orada Allah'a hamdetti, dua etti ve ashâbını teftiş etti.¹⁴² Semhûdî, İbn Şebbe'nin rivayetini Matarî'den naklen verirken daha da müşahhas hâle getirmiştir. Buna göre Müslümanlar Hendek Gazvesi için arkalarını Sel' dağına vermişler, Hz. Peygamber çadırını Sel' Dağı'nın batısında sonradan¹⁴³ inşa

137 Semhûdî, *Vefâ*, III, 187-8.

138 Vâkıdî, *el-Megâzi*, II, 488. Semhûdî'nin İbn Zebâle'ye atıfla Hz. Peygamber'in nasıl dua ettiğine ilişkin çok daha uzun bir metni eserine aldığı görülmektedir (*Vefâ*, III, 184).

139 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, s. 1043 (III, 393).

140 Şâmî, *Sübülü'l-hüddâ*, IV, 383.

141 Semhûdî, *Vefâ*, III, 182-3.

142 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 43.

143 Matarî "bugünkü Mescidü'l-Feth'in yeri: موضع مسجد الفتح اليوم" diyerek kendi yaşadığı yüzyıla işaret etmektedir.

edilen Mescidü'l-Feth'in olduğu tepeye kurdurmuştur.¹⁴⁴ İbn Şebbe'nin yer verdiği diğer iki rivayetten birisinde Hz. Peygamber'in Mescidü'l-Feth'in inşa edildiği dağın batı cihe-tine doğru olan yerinde dua edip mescidin arka kısmına denk düşen yerinde de namaz kıldığı bildirilmiştir;¹⁴⁵ diğerinde ise Allah Resûlü'nün dağın üzerinde dua ettiği yerin sonradan inşa edilen¹⁴⁶ Mescidü'l-A'lâ'nın avlusunda bulunan orta direğin durduğu yere denk geldiği ifade edilmiştir.¹⁴⁷ Semhûdî, Yahya b. el-Hasan'ın (ö. 277/890)¹⁴⁸ Hüseyin b. Abdullah'la Mescidü'l-Feth'e girdiği bir günü anlatarak olayı şöyle detaylandırmıştır: Hüseyin b. Abdullah mescide girdi, orta sütunun olduğu yere gelince burası Hz. Peygamber'in Ahzâb'a karşı beddua ettiği yerdir." dedi. Kendisi de mescide geldiğinde burada namaz kılmayı tercih ediyordu.¹⁴⁹ Bu rivayetlerle İbn Şebbe aslında Hz. Peygamber'in dua ettiği ve namaz kıldığı yerlerin sonradan inşa edilen mescidin hangi kısmına denk düştüğünü açıklamıştır. Son olarak İbn Şebbe, mescidin adını hiç zikretmeksizin Hz. Peygamber'in dağın eteğinde namaz kıldığını, üzerinde ise dua ettiğini bildiren bir rivayete yer vermiştir.¹⁵⁰ Tüm bu rivayetler bir arada değerlendirildiğinde, Hz. Peygamber'in Mescidü'l-Feth'te dua ettiğini bildiren rivayetlerin tamamının, aslında Hz. Peygamber'in karargah kurduğu ve namaz kıldığı yeri izah etmek için müelliflerin, eserlerini te'lif ettikleri dönemde hâli hazırda mevcut olan mescidin ismini telaffuz ettiklerini göstermektedir.

4.3.1.2. Mescidü'l-Esfel/Mescidü's-Sağır/Mescidü Selmân/Mescidü Ali/Mescidü Ebî Bekir

Hz. Peygamber'in Hendek Gazvesi sırasında namaz kıldığı mekânlar esas alınarak inşa edilen başka mescitler de bulunmaktadır. İbn Şebbe Hz. Peygamber'in karargâh noktası olan tepeye tırmanmadan önce dağın eteğinde namaz kıldığını, sonra tepeye çıkınca dua ettiğini bildiren bir rivayete yer vermiştir.¹⁵¹ Burada açıkça hazır bir mescitten değil Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekândan bahsedilmektedir. Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yerle ilgili bu tespitler, anlatımda meydana getirdiği kolaylık sebebiyle zaman içerisinde o mekânlarda inşa edilen mescitler üzerinden sürdürülmüştür. Bu yüzden ki İbn Şebbe eserinde, şu rivayete de yer vermektedir: "Hz. Peygamber dağın zirvesindeki Mescidü'l-Feth'te dua etti. Dağa çıkan yolun başlangıcında, dağın eteğindeki Mescidü's-Sağır'de ise namaz kıldı."¹⁵² Mescidü'l-Feth

144 Semhûdî, *Vefâ*, IV, 265.

145 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 43.

146 "هو اليوم" denilmek suretiyle haberi veren râvînin yaşadığı dönem kastedilmektedir ki râvînin ismi zikredilmediği için kastedilen dönem ile ilgili net bir şey söylemek mümkün değildir.

147 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 44; Semhûdî, *Vefâ*, III, 183.

148 Semhûdî'nin, *Vefâ* isimli eserinde Yahya b. el-Hasan'ın günümüze gelmeyen *Ahbâru'l-Medîne* isimli eserinden çokça iktibasta bulunmuş olması, bu muahhar kaynağın kıymetini arttıran hususlardan birisi olarak dikkatleri çekmektedir. Detaylı bilgi için bk. Kaya, *Medine Tarihçisi Semhûdî*, s. 39.

149 Semhûdî, *Vefâ*, III, 183.

150 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 43.

151 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 43.

152 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 42.

tepede olduğu için nasıl ki aynı zamanda Mescidü'l-A'lâ olarak anıldıysa dağın eteğindeki bu yer için de Mescidü'l-Esfel¹⁵³ ya da Mescidü's-Sagîr¹⁵⁴ ifadesi kullanılmıştır.

İlk dönem kaynaklarından İbn Şebbe'nin Mescidü'l-Feth'in çevresinde başka mescitlerin de inşa edildiğini ortaya koyan bu rivayeti, muahhar kaynaklarca oldukça detaylandırılmıştır. İbnü'n-Neccâr, Hz. Peygamber'in dağın üzerindeki Mescidü'l-Feth'de de çevresindeki mescitlerde de namaz kıldığını bildiren bir rivayete yer vermiştir.¹⁵⁵ Ayrıca müellif, kendi döneminde yenilenmiş olan Mescidü'l-Feth'e bir merdivenle çıkıldığını, sağında hurma bahçelerinin olduğu Sih: سح vadisinin uzandığını ve çevresinde üç mescit daha bulunduğunu ifade eder. Bu mescitlerden ilki kendi zamanında harap durumdadır, yıkılmış ve yıkıntılar götürülmüştür. Diğer iki mescit ise kireç ve taşla yapılmış olup sağlam durumdadırlar.¹⁵⁶

Matarî döneminde merdivenlerin sayısının iki katına çıktığı görülür. Müellif, Mescidü'l-Feth'e çıkan, birisi kuzey diğeri ise doğu yönünde olmak üzere iki merdiven bulunduğunu ifade etmiştir. Yine caminin Ömer b. Abdülazîz döneminde yaptırılan üç sütunu bulunmaktadır.¹⁵⁷ Ancak o zamandan bugüne epey harap olan camiye Mısır meliklerinden Ubeydiler'in veziri Emîr Seyfüddîn Hüseyin b. Ebî'l-Heycâ 575/1179 senesinde yenilemiş, aşağıda kible yönünde bulunan iki mescidi de 577/1181 senesinde tamir ettirmiştir.¹⁵⁸ Semhûdî, Mescidü'l-Feth ve aşağısındaki ilk mescit için Matarî'nin verdiği bilgileri doğrular ve mescitlerin kitâbelerinde Matarî'nin verdiği tarihler ile Emîr Seyfüddîn'in isimlerinin yazılı olduğunu bildirir. Emîrülümü'nin adıyla bilinen üçüncü mescit ise Semhûdî dönemine gelinceye kadar ayakta kalmamış ve 876/1472 senesinde Medîne-i Şerife Emîri Zeydüddîn Duğaym b. Huşrüm el-Mansûrî tarafından yeniden inşa edilmiştir. Ahşap olan çatısı tek bir sütun üzerinde durmaktadır. Hem Mescidü'l-Feth'in hem de aşağısındaki mescidin tek bir revâkı mevcuttur. Revâkın arkasındaki avlu ise en eski hâliinden bir şey kaybetmemiştir. Caminin önceki bânîsi Ebü'l-Heycâ'nın ismi ise kitâbede okunabilir durumdadır.¹⁵⁹

Matarî vadinin çevresindeki üç mescitten ikisinin Mescidü'l-Feth'in aşağısında, kible yönünde olduğunu, ilkinin Selmân-ı Fârisî Mescidi olarak bilindiğini, kible yönünde bulunan diğer mescidin Emîrülümü'nin Ali b. Ebî Tâlib Mescidi olduğunu, üçüncü mescitten ise bir eser kalmadığını bildirir.¹⁶⁰ Emîrülümü'nin Mescidi olarak bilinen üçüncü mescitte yaptığı incelemelerde kiblesinin doğu istikâmetinde büyükçe bir kaya Semhûdî'nin dikkatini çekmiştir. İnsanların hizasında namaz kılmaya özen gösterdikleri bu kayayı incelediğinde, doğu tarafında kireçle sabit hâle getirilmiş, camilerin sütunları yapılırken kullanılan bir taş örneğine rastlamıştır.

153 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 43.

154 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 42.

155 İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürre*, s. 189. Ayrıca bk. Semhûdî, *Vefâ*, III, 188.

156 İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürre*, s. 189.

157 Semhûdî, *Vefâ*, III, 189.

158 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 141; Semhûdî, *Vefâ*, III, 190.

159 Semhûdî, *Vefâ*, III, 190.

160 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 141; Semhûdî, *Vefâ*, III, 189.

Buradan hareketle orada bir zamanlar bir sütun olduğu neticesine varmıştır. Semhûdî'ye göre o sütun İbnü'n-Neccâr'ın bahsettiği kalıntıları olan üçüncü mescit olabilir. Semhûdî üçüncü mescidin adının, insanların dilinde Ebû Bekir Mescidi olduğunu, zaman içerisinde de Selmân Mescidi'nin Ebû Bekir Mescidi olarak anılmaya başlandığını sözlerine eklemiştir.¹⁶¹

Semhûdî, bu üç mescidin kendi dönemindeki genişliklerini de zikretmiştir. Buna göre Mescidü'l-Feth kableden kuzeye 20 zirâ, doğudan batıya 17 zirâdır. Aşağısında yer alan ve Selmân-ı Fârisî Mescidi diye bilinen mescit kableden kuzeye yaklaşık 14 zirâ; doğudan batıya 17 zirâdır. Emîrlümünîn Ali Mescidi ise kableden kuzeye yaklaşık 13 zirâ doğudan batıya yaklaşık¹⁶² 16 zirâdır.¹⁶³

4.3.1.3. Sel' Mağarası (Benî Harâm Mağarası)

İbn Şebbe'nin eserinde Hz. Peygamber'in içine girip oturduğu mağaralardan birisi olarak Sel' Mağarası zikredilmiştir.¹⁶⁴ Sel' Dağı, yukarıda da ifade edildiği üzere Hendek Gazvesi'nde Müslümanların arkalarına alıp eteklerinde karargâh kurdukları bir dağdır. Müslümanlar bu dağın çevresinde uzanan yerleri bir hat çizerek hendeklerle çevrelemişlerdir.¹⁶⁵ O hâlde bu mağaranın Allah Resûlü'nün Hendek Gazvesi'ndeki faaliyetleriyle ilgisi olabilir. İbn Şebbe, Sel' Dağı ve çevresiyle ilişkisi olduğu düşünülebilecek bir başka mağaradan daha bahsetmiştir. Buna göre Hz. Peygamber Benî Harâm Mağarası'nın yanındaki bir pınardan abdest alıp mağaraya girmiştir.¹⁶⁶ İbn Şebbe'nin bahsettiği Benî Harâm Mağarası ile Hendek Gazvesi arasındaki bağlantıyı kuran ise İbnü'n-Neccâr'dır. Sika olduğu bildirilen Talha b. Hırâş'tan aktardığı söz konusu rivayette Hendek Gazvesi devam ederken sahâbilerin Hz. Peygamber'le birlikte etrafı teftişe çıktıkları, evlere girmeyi güvenli bulmadıkları için geceyi Benî Harâm Mağarası'nda geçirdikleri, sabah olunca da aşağı indikleri ifade edilmiştir. Hatta Hz. Peygamber mağaranın yanındaki toprağı kazarak, bölgede bulunan bir su kaynağının toprağa çıkış noktalarından birisini ortaya çıkarmış ve orada abdest almıştır.¹⁶⁷ Hendek Gazvesi'nin gerçekleştiği Sel' Dağı çevresi, Benî Harâm tarafından yurt edinildikten sonra bu kabilenin ismiyle anılır hâle gelmiştir.¹⁶⁸ Semhûdî, Sel' Dağı eteklerindeki Benî Harâm yurdunun, güney yönünde Mescidü'l-Feth'e doğru gidenlerin sağında, Medine'ye doğru gidenlerin ise solunda kaldığını ve Sel' Dağı'nın batı yönünde yer aldığını izah etmiştir.¹⁶⁹ Yine onun bildirdiğine göre Sel'

161 Semhûdî, *Vefâ*, III, 189.

162 "Şâffe" kelimesi, dirhem ile birlikte kullanılıncaya belirtilen rakamdan biraz daha az ya da çok anlamına geldiği için tercümede "yaklaşık" ifadesi kullanılmıştır.

163 Semhûdî, *Vefâ*, III, 190.

164 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 47.

165 Vâkıdî, *el-Megâzi*, II, 454.

166 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 103.

167 İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürre*, s. 109. Rivayette geçen "نقر" kelimesi içinden su fişkıran oyukları, yer altı sularının toprak yüzeyine yakın olduğu, biraz kazılarak tespit edilen kaynakları da ifade ettiğinden "نقر في العيينة" ifadesine bu şekilde anlam verilmiştir. "النقرة: حفرة يستنقع فيها الماء." İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 242.

168 Benî Harâm'ın Sel' Dağı eteklerini yurt edinmesi ile ilgili bilgiler için bir sonraki başlığa bakınız.

169 Semhûdî, *Vefâ*, I, 366.

Dağı'ndan Buthân Vadisi'ne akan bir su kaynağı bulunmaktadır. Bu kaynak Sel' Dağı'na çıkarken doğu yönünde takip edildiğinde Benî Harâm Mağarası'yla karşılaşılır.¹⁷⁰ Bu bilgilen-dirmelerin sonunda müellifimiz, İbn Şebbe rivayetinde geçen Sel' Mağarası'ndan kastın, Benî Harâm Mağarası olduğunu açıkça ifade etmiştir.¹⁷¹ Bu kadarıyla da yetinmeyip "içinden Mescidü'l-Feth'e giden bir yol" ifadesinden ötürü Sevâb isimli bir dağda, ismi zikredilmeyen bir mağarayı da Benî Harâm yani Sel' Mağarası olarak yorumlamıştır.¹⁷² Çünkü Mescidü'l-Feth, Sel' Dağı üzerinde inşa edilmiş bir mescittir. Sevâb Dağı ile ilgili Taberânî rivayeti şöyledir: Muâz b. Cebel bir gün Hz. Peygamber'i aramaya çıkar. Hâne-i saadet odalarına bakar, başka yerlere uğrar ancak bulamaz. Bu sefer sokak sokak dolaşmaya başlar. Böyle bakına bakına Sevâb Dağı'na (جبل ثواب) kadar gelir. Dağa tırmanır, sağa sola bakınır ve nihayet insanların, gide gele Mescidü'l-Feth'e doğru içinden yol yaptıkları bir mağarada Hz. Peygamber'i görür. Hz. Peygamber secde hâlinindedir. Muâz bulunduğu yerden içeriye doğru atlar. Hz. Peygamber bir süre daha başını secdeden kaldırmayınca Muâz, ruhunun kabzedildiği endişesine düşer. Nihayet Hz. Peygamber başını kaldırıp şöyle buyurur: "Cebrail bu yere geldi ve "Allah sana selam söylüyor, sana 'Ümmetine nasıl muamele edersem hoşuna gider?' diye soruyor" dedi. Ben de "Allah bilir." dedim ve gitti. Sonra tekrar gelip Allah'ın ümmetim hususunda beni üzmeyeceğini bildirdi. Ben de secdeye kapandım."¹⁷³ Böylece Sel' Mağarası, Benî Harâm Mağarası ve Sevâb Dağı arasındaki bağlantı kurulmuş, bu mağaranın Hendek Gazvesi sırası ve sonrasında Hz. Peygamber'in uğradığı bir mekân olduğu netleşmiş olmaktadır. Tabii her ne kadar İbn Şebbe ve diğer şehir tarihçileri rivayetlerinde Benî Harâm Mağarası ifadesini kullanmışlarsa da Benî Harâm'ın bölgeyi yurt edinmesi Hz. Peygamber döneminden sonra gerçekleşmiş olabileceğinden,¹⁷⁴ biz Sel' Mağarası ifadesini tercih ediyoruz. İşte Semhûdî, yukarıda incelenen Mescidü'l-Feth'in çevresinde inşa edilen, "Mesâcidü'l-Feth" olarak formülize ettiği, sayısı ve yerleri tam olarak bilinmeyen küçük mescitleri, hem Benî Harâm'ın Sel' Dağı eteklerine taşındıktan sonra inşa ettikleri mescitle hem de Sel'/Benî Harâm Mağarası ile de ilişkilendirmiş ve Allah Resûlü'nün bu mağaraya yaptığı ziyaretlerden ötürü bölgede, mezkûr mescitlerin inşa edilmiş olabileceği ihtimalini dile getirmiştir.¹⁷⁵

4.3.1.4. Benî Harâm Mescidi ¹⁷⁶

Hazrec'in Benî Selime boyunun ve bu boya bağlı bir kol olan Benî Harâm'ın yurdu, Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğiğinde Benî Ubeyd Dağı'nın yakınlarında Âliye bölgesinden Sâfile

170 Semhûdî, *Vefâ*, III, 193.

171 Semhûdî, *Vefâ*, III, 192.

172 Semhûdî, *Vefâ*, III, 192.

173 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-ıvsat*, X, 44; a.mlf., *el-Mu'cemü's-sağır*, II, 240. Heysemi, senedindeki Benî Müzeyne'nin mevlası İshak b. İbrahim el-Medenî'yi Ebû Zür'a ve diğerlerinin zayıf bulduğunu ifade etmektedir (*Buğye*, II, 580; Semhûdî, *Vefâ*, III, 192).

174 Detaylı bilgi için bir sonraki konu başlığına bakınız.

175 Semhûdî, *Vefâ*, III, 192.

176 Kast edilen Benî Harâm'ın Âliye bölgesinde Benî Ubeyd Dağı'nın yanındaki yurtlarından Sâfile bölgesinde Sel' Dağı eteklerine taşındıktan sonra inşa ettikleri Benî Harâm Mescidi'dir.

bölgesine uzanan Buthân vadisinin batısında Kâ' isimli bir yerdeydi.¹⁷⁷ Vâkıdî, Hendek Gazvesi'nde hendek kazılan hattı tanımlarken Benî Ubeyd Dağı'nı da zikredip dağın, Râtîc'den başlayıp Zübâb'ı geçerek ilerleyen bu hattın sonunda yer aldığını belirtmiştir.¹⁷⁸ Hz. Peygamber'in bizzat ziyaret ettiği mescitlerden Kibleteyn/Haribe Mescidi'nin bulunduğu bu yurttaki hurma bahçeleri ve tarım arazileri vardı. Buthân suyu yağmur yağdığı anda taşıp kabile mensuplarının cuma günleri Mescid-i Nebevî'ye ulaşmalarını güçleştiriyordu.¹⁷⁹ Bu durumu kabilenin, Hz. Peygamber'e en yakın isimlerinden birisi olan Câbir b. Abdullah dile getirmiş ve Hz. Peygamber'le görüşüp Mescid-i Nebevî'ye daha yakın bir yurda yerleşmek istediklerini bildirmiştir. Hz. Peygamber'in bu talebe nasıl yanıt verdiğine dair kaynaklarımızda birbirini nakzeden iki rivayet mevcuttur. Birincisinde Hz. Peygamber yerleşik düzenlerini bozmamalarını istemiş ve mescide ulaşmak için çekilen zorlukların sevap olarak geri döneceğine işaret etmiştir.¹⁸⁰ Böylece Benî Harâm yerinde kalmış ve İbn Zebâle'nin bildirdiğine göre ancak Hz. Ömer'in halifelîği döneminde Mescidü'l-Feth'in aşağısına yani Sel' Dağı civarına yerleştirilmiştir.¹⁸¹ İkinci grup rivayetlere göreyse Hz. Peygamber kabile mensuplarına "Neden Sel' Dağı eteklerine taşınmıyorsunuz?" buyurmuştur. Böylece Benî Harâm, Sel' Dağı eteklerine taşınmıştır ve burası Benî Harâm yurdu/mahallesi olarak meşhur olmuştur.¹⁸² Benî Harâm'ın sonradan yerleştiği Sel' Dağı'nın batısında yer alan bu vadinin ismi Mezâd olup inşa ettikleri utum da bu isimle anılmıştır.¹⁸³ Câbir b. Abdullah'ın Allah Resûlü'nün vefatından sonra Ubâde b. es-Sâmit'in torununa, Hz. Peygamber'in mahallesindeki mescitte yaptığı bir uyarıyı anlattığını bildiren bir rivayet,¹⁸⁴ esasen taşınmanın sonraki dönemde gerçekleştiğini göstermektedir. Çünkü şehir tarihleri, Câbir'in söz konusu açıklamayı yaptığı mescidi Kâ'daki Benî Harâm Mescidi olarak nitelendirmişlerdir¹⁸⁵ ki bu ifade Benî Selime'nin Harâm kolunun, Sel' Dağı eteklerine taşınmadan önceki yurduna işaret etmektedir. Câbir, söz konusu açıklamayı Hz. Peygamber'in vefatından sonra yaptığına göre, kabilenin yeri henüz değişmemiştir. Hz. Peygamber'in Benî Harâm'ın Benî Ubeyd Dağı'nın yakınında olmasından ötürü Âliye bölgesinde yer aldığını düşündüğümüz Kâ'daki ilk yurtlarına yaptığı ziyaret ve buradaki mahalle mescidinde namaz kılması hadisesi, Hz. Peygamber Dönemi'ndeki mahalle mescitlerini ele aldığımız bir başka makalede detaylıca ele alınacaktır. Burada incelemek istediğimiz mescit, Hz. Peygamber döneminde henüz inşa edilmemiş olan, Benî Harâm'ın Sâfile Bölgesi'nde Sel' Dağı eteklerine taşındıktan sonraki yurtlarında inşa ettikleri

177 Semhûdî, *Vefâ*, III, 214.

178 Vâkıdî, *el-Megâzi*, II, 445-6.

179 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 56.

180 Tayâlisî, *el-Müsned*, III, 357; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 22, 23; Müslim, *Mesâcid* 279; İbn Şebbe, *Târîh*, I, 56. Heysemî'ye göre, bu rivayetin Bezzâr tarîkinin ricâli sîkadır (*Buğye*, II, 147).

181 Semhûdî, *Vefâ*, I, 366. Semhûdî ayrıca Medine'ye kadim zamanlarda gelen yahudi kabilelerinden Benî Nâgisa'nın Benî Harâm ile aynı bölgeye yerleştiklerini, sonrasında bu kabilenin halifelîği döneminde Hz. Ömer tarafından Benî Harâm mahallesinden Mescidü'l-Feth'in olduğu bölgeye taşındığını ifade etmiştir (*Vefâ*, I, 302-3).

182 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 56.

183 Bekrî, *Mu'cem*, IV, 1202; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, IV, 311; Yâkût, *Mu'cem*, V, 104; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI, 31; Firûzâbâdî, *el-Megânim*, s. 373.

184 Müslim, *Zühd* 74; İbn Şebbe, *Târîh*, I, 16-7; Ebû Davud, *Salât* 22.

185 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 50; Semhûdî, *Vefâ*, III, 214.

Benî Harâm Mescidi'dir. Burası Hz. Peygamber'in özellikle namaz kıldığı bir mekân değildir. Bu makalede incelenmesinin sebebi, Semhûdî'nin mescitte yakılan bir kandilden yola çıkarak bu yönde bir yorum yapmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Benî Harâm yeni yurtlarına taşındıktan sonra bir mescit inşa etmişlerdir. İbn Zebâlê'nin nakline göre inşaat esnasında Rum bir köle çalıştırmışlardır. İşinde mahir olduğu anlaşılan bu kimse taşları, Harre'den taşıyıp oyarak mescidin duvarlarını inşa etmiştir. Yapraklarından arındırılmış hurma dalları ve başka ahşap malzemeyle çatısı kapatıldıktan sonra mescidin inşası tamamlanmıştır. Ömer b. Abdülazîz iki sıra daha duvar ördürerek binayı yükseltmiş ve çatısını da yenilemiştir. Sonra da Mescid-i Nebevî'yi aydınlatan zeytinyağı kandillerinden bu mescide de koydurmuştur.¹⁸⁶ İşte Sel' Dağı eteklerindeki Benî Harâm yurdunda inşa edilen mescidin, Semhûdî tarafından Hz. Peygamber dönemi ile ilişkilendirilmesinin sebebi, bu kandillerdir. Semhûdî'ye göre bu, Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekânlarda inşa edilmiş olan mescidlere has bir uygulamadır. Yine de Semhûdî, buranın Hz. Peygamber'in namaz kıldığı bir mekân olduğunu açıkça söylememiştir.¹⁸⁷ Hatta eserinin ilerleyen kısımlarında Mescidü'l-Kibleteyn'den bahsederken sözü Büyük Benî Harâm Mescidi'ne getirip "Sel' Dağı'nda olan bu mescit için Hz. Peygamber'in orada namaz kılmadığı nakledilmiştir" diyerek olumsuz bir görüşe sahip olduğunu bildirmiştir.¹⁸⁸ Zaten bu rivayetlerin hiçbirisi, Büyük Benî Harâm Mescidi'nin Hz. Peygamber döneminde inşa edilmiş olduğunu göstermez. Olsa olsa Sel' Dağı ve çevresinde Allah Resûlü'nün Hendek Gazvesi ile ilişkili veya ondan bağımsız olarak namaz kıldığı alanlar ile bölgeye sonradan yerleşen Benî Harâm'ın inşa ettiği mescit arasında bağ kurulduğunu gösterir. Zaten Semhûdî de mescidin Hz. Peygamber döneminde mevcut olduğunu ifade etmemiş, kabilenin yurt değiştirmesine ilişkin farklı dönemlendirmelere dikkat çekmiştir.¹⁸⁹ Müellif ayrıca, Mescidü'l-Fethê yakınlığından ötürü Mesâcidü'l-Feth yani Fetih Mescitleri denildiğinde Büyük Benî Harâm Mescidi'nin kastedildiğini belirterek¹⁹⁰ aslında Hendek Gazvesi sırasında ve sonrasında Allah Resûlü'nün Sel' Dağı çevresinde kıldığı namazların, sonradan burayı yurt edinmiş olan Benî Harâm'ın inşa ettiği mescide hamledildiğini izah etmiş olmaktadır. Son olarak Semhûdî Büyük Benî Harâm Mescidi'nden geriye sadece temel ile yapımında kullanılan demir, kurşundan parçalar ve sütunlarına ait olduğu anlaşılan bazı kalıntıların kaldığını ifade etmiştir.¹⁹¹

4.3.1.5. Zübâb/Râye Mescidi

Hz. Peygamber'in Hendek Gazvesi sırasında namaz kıldığı mekânlardan birisi de karragâh kurulan bölgede bulunan Zübâb Dağı'nda yer almaktadır. Yukarıda da izah edildiği üzere Hz. Peygamber Sel' Dağı'nı arkasına almış, dağın eteklerine ve dağ çevresindeki

186 Semhûdî, *Vefâ*, I, 367.

187 Semhûdî, *Vefâ*, III, 193.

188 Semhûdî, *Vefâ*, III, 194.

189 Semhûdî, *Vefâ*, III, 193.

190 Semhûdî, *Vefâ*, III, 191.

191 Semhûdî, *Vefâ*, III, 193.

tepelere askerlerini konumlandırmıştır. Kendisi de Sel Dağı eteklerindeki tepelerden birisinde karargâh kurmuştur. Karargâh kurduğu bu tepe üzerinde sonradan Mescidü'l-Feth/Mescidü'l-A'lâ inşa edilmiştir.¹⁹² Sel' Dağını ana karargâh olarak belirleyip arkalarına alan Müslümanlar Hz. Peygamber'in emriyle bu dağın çevresinde bir hendek alanı belirlemişlerdir. Bu alan dağın arkasından kuzey yönüne doğru Mezâd'dan¹⁹³ Zübâb'a, Zübâb'dan da Harretüşşarkiyye yani Mescid-i Nebevî'nin doğusuna doğru Râtic'e¹⁹⁴ uzanır.¹⁹⁵ Hattın Sel' Dağı'nın arkasından güneye doğru inen yönü ise Zübâb'dan Benî Ubeyd Dağı'na yönelmektedir. Hz. Peygamber sahâbiler arasında iş bölümü yapmış ve Râtic'den Zübâb'a kadar olan yeri muhâcirlere, Zübâb'dan Hurbâdaki¹⁹⁶ Benî Ubeyd Dağı'na kadar olan kısmı ise ensara kazdırmıştır.¹⁹⁷ Benî Abdüleşhel de hattı, yaşadıkları yer olan Râtic'e kadar getirmişler, böylece Mescid-i Nebevî'yi arkadan da hendekle çevirmişlerdir.¹⁹⁸ Yani sonradan üzerinde mescit inşa edilen Zübâb, Mezâd vadisi ile Râtic arasında kalmaktadır ki bu alan gazvenin tüm şiddetiyle sürdüğü, sıcak çatışmaların yaşandığı, düşman birliklerinin münavebeli olarak hendegî aşma girişimlerinde bulunduğu en hareketli alandır.¹⁹⁹

Hz. Peygamber'in Zübâb'da namaz kılması hadisesi, Hendek Gazvesi sırasında gerçekleşmiş olmalıdır. Bu husustaki iki rivayetten birisi İbn Zebâle, diğeri ise İbn Şebbe'den gelir. Her iki rivayette de Hz. Peygamber'in Zübâb'da namaz kıldığı kayıtlıdır.²⁰⁰ Bu ilk rivayetler son derece muğlak olup hadisenin Hendek Gazvesi ile bağlantısından bahsedilmemiştir. İbn Şebbe, Zübâb'la Hendek Gazvesi arasında bağlantı kuran bir başka rivayete daha yer vermiştir. Orada "Hz. Peygamber çadırını Hendek günü Zübâb'a kurdu." denilmektedir.²⁰¹ İbn Şebbe rivayeti Hendek'le Zübâb arasında bağlantı kurması açısından önemlidir. Peki, rivayette belirtildiği gibi Zübâb, Hz. Peygamber'in karargâh yeri midir? Konuyu etraflıca inceleyen Vâkidi, Hz. Peygamber'in karargâh yerinin Sel' Dağı eteklerindeki bir tepe olduğunu açıkça izah etmiştir.²⁰² Zübâb ise yine Vâkidi'nin detaylı tasvirlerine göre hendek kazılan

192 Vâkidi, *el-Megâzi*, II, 454.

193 Mezâd, Hz. Peygamber'in karargâh kurduğu ve üzerinde Mescidü'l-Feth'in inşa edildiği Sel' Dağı ile hendek kazdığı alan arasında uzanan vadi olup Mescidü'l-Feth'in batısında kalmaktadır (Bekrî, *Mu'cem*, IV, 1202; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, IV, 311; Yâkût, *Mu'cem*, V, 104; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 31). Sonradan Benî Selime/Benî Harâm buraya yerleştiği için aynı zamanda burada inşa ettikleri utuma mezâd denilmektedir (Şâmi, *Sübülü'l-hüdâ*, IV, 401; Semhûdi, *Vefâ*, IV, 142).

194 Râtic, Evs'in oğlu Mâlik'in Mürre isimli oğlunun soyundan gelenlerin yerleştiği bölgedir. İbnü'l-Kelbî, *Neseb*, I, 387; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 345. Bölgede bulunan bir utum da bu isimle anılmaktadır (İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 193). Yâkût'un *Mu'cem*'inde "Yahudilere ait" ilavesi bulunmaktadır (*Mu'cem*, III, 13).

195 Vâkidi, *el-Megâzi*, II, 445.

196 Hurbâ detayı için bk. Vâkidi, *el-Megâzi*, II, 450.

197 Vâkidi, *el-Megâzi*, II, 445-6.

198 Vâkidi, *el-Megâzi*, II, 450.

199 Vâkidi, *el-Megâzi*, II, 468.

200 İbn Şebbe, *Târih*, I, 45; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, VI, 123; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, IV, 402. Heysemî, Taberânî rivayetinde senetteki Abdülmüheymin b. Abbâs'ın zayıf olduğunu söylemiştir (*Buğye*, III, 688; Semhûdi, *Vefâ*, III, 201).

201 İbn Şebbe, *Târih*, I, 45; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, IV, 402.

202 Vâkidi, *el-Megâzi*, II, 445.

bölgenin en stratejik noktasında yer alan bir dağdır.²⁰³ Bu bilgiler Zübâb'ı karargâh olmak için elverişli kılıyorsa da ne Vâkîdî'nin eserinde ne de konuya dair bilgi veren diğer kaynaklarda Zübâb açık bir şekilde Hz. Peygamber'in karargâh alanı olarak zikredilmiştir. İlgi çekici olan bir diğer nokta Semhûdî'nin konu hakkındaki İbn Şebbe rivayetini, sonundaki "Hendek günü" ifadesi olmaksızın alıntılanmış olmasıdır. Semhûdî, konuyla ilgili bilgi verirken Matarî'nin mutlak olarak Hendek Gazvesi'nde Hz. Peygamber'in karargâhının Sel' Dağı eteklerinde olduğunu söylemesini eleştirerek "Matarî, Hendek'in sadece Sel' Dağı'nın batısında olduğunu zannettiği için böyle söylüyor, diğer rivayetlere muttali olmamış. Oysaki savaş Medine'nin kuzeyinde, doğu ve batı harreleri arasında gerçekleşmiştir." demiştir. Böylece Semhûdî, Hz. Peygamber'in Hendek Gazvesi boyunca hareketli olup karargâhını farklı yerlerde kurduğuna işaret etmiş olmaktadır. Hz. Peygamber'in Hendek Gazvesi boyunca, hendek hattı boyunca hareketli olduğu bilinen bir husustur. Ancak karargâhının da değiştiğini söyleyebilmek için ilave delillere ihtiyaç duyulmaktadır.

Allah Resûlü'nün karargâh yeri olsun ya da olmasın Zübâb, Hendek Savaşı'nın en sıcak anlarının yaşandığı bölgelerden birisidir. Yukarıda incelenen rivayetler, Hz. Peygamber'in gazve sırasında teftiş yaparken Zübâb Dağı'na gelip burada namaz kıldığını ortaya koymaktadır. Belki de bu hadise Zübâb'daki askerî karargâh noktalarından birisine gerçekleştirdiği bir ziyaret esnasında gerçekleşmiştir. Zübâb aynı zamanda Tebük Gazvesi (9/630) için de önemli bir noktadır. Hz. Peygamber Tebük'e doğru yola çıktığında teftiş için Seniyyetü'l-Vedâ'da karargâh kurarken İbn Übey kumandasındaki münafıklar Seniyyetü'l-Vedâ'dan daha alçakta bir dağ olan Zübâb'da²⁰⁴ karargâh kurmuşlar, Hz. Peygamber hareket edince de gerisin geriye dönmüşlerdir.²⁰⁵

Açıkça anlaşılmaktadır ki sahâbiler Allah Resûlü'nün Zübâb'da namaz kıldığı anı hafızalarına kazımışlardır. Burada mescit inşa edilmesi ise hemen Allah Resûlü'nün vefatından sonra değil, daha ilerleyen dönemlerde gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü Allah Resûlü'nün Zübâb'da namaz kılması, Emevîler döneminde yeniden gündeme gelmiştir ve o dönemde bölgede mescit olmadığı anlaşılmaktadır. Emevîler döneminde Zübâb'la ilgili yaşanan tartışmaya dair İbn Şebbe'nin naklettiği rivayet, Hz. Âişe'nin Emevî Halifesi Mervân b. el-Hakem'e (64-75/684-685) bir mesaj göndermesiyle başlar. Hz. Âişe Zübâb isimli birinin öldürülüp çarımıha gerilmek suretiyle Zübâb'da teşhir edildiğini duyunca gönderdiği mesajda Mervân'a "Yazık sana! Allah Resûlü'nün namaz kıldırıldığı yeri sen çarımıha germek için mi seçtin?" demiştir.²⁰⁶

203 Vâkîdî, *el-Megâzî*, II, 468.

204 Taberî Zübâb'ı, Seniyyetü'l-Vedâ'dan daha alçak, Cebbâne'deki bir dağ olarak tanımlamıştır (*Câmi'u'l-beyân*, XI, 490).

205 İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 742; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, V, 442.

206 Bazı fıkıh ve edebiyat kitaplarında Hz. Peygamber'in bu tür bir infazı Ebû Nâb, Ebû Sâb ya da Rebâb Dağı'nda gerçekleştirdiğine ilişkin bir tespit dikkatleri çekmektedir. Ancak olayla ilgili herhangi bir bağlam zikredilmemiş, hadis tahrir edilmemiştir. Ebû Nâb için bk. İbnü'r-Rif'a, *el-Kifâye*, XVII, 438; Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir*, XIII, 426. Ebû Sâb için bk. bk. Rüyânî, *Bahru'l-mezheb*, XIII, 158-9. Rebâb için bk. İbn Kuteybe, *Uyünü'l-ahbâr*, I, 112. Birkaç garîbü'l-hadis kitabında da Zübâb kelimesi tanımlanırken "Onun bir kimseyi Zübâb'da çarımıha gerdiği ifade edilmiştir. Zübâb Medine'de bir dağdır" şeklinde rivayetler yer almaktadır (İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 152; Zemahşerî, *el-Fâik*, I, 427).

Rivayetin devamında Hz. Âişe'nin Mervan'a çıkışmasına sebep olan hadise şöyle detaylandırılmıştır: "Zübâb, Yemen'de yaşayan bir kimseydi. Mervân ensardan bir sahâbîyi Yemen'e zekât âmili olarak göndermişti. Ensârî, Zübâb'a ait olan bir ineğe haksız yere el koyunca Zübâb kinlendi. Görevliyi takip edip Medine'ye geldi. Sonra mescitte oturup bekledi ve fırsatını bulunca öldürdü. Konu Mervân'a aktarıncı Mervân Zübâb'a "Onu neden öldürdün?" diye sordu. Zübâb, "Bana ineğim hususunda haksızlık yaptı, ben de kindar bir insanım. O yüzden öldürdüm." dedi. Bunun üzerine Mervân da onu öldürüp Zübâb'da çarmıha gerdi.²⁰⁷ İbn Şebbe, Zübâb'da çarmıha germe hadisesiyle ilgili rivayetlere bölgeyi, Hz. Peygamber'in Hendek Gazvesi'ndeki karargâhı olarak gösteren bir tarîk de eklemiştir. Buna göre Zübâb'la ilgili söyleniler yayılınca Hişâm b. Urve (ö. 146/763), Ziyâd b. Abdullah el-Ensârî'ye "Ne garip! Hz. Peygamber'in çadırını kurdurduğu yerde siz insanları çarmıha mı geriyorsunuz?" demiş, bunun üzerine önce Ziyâd sonra diğer valiler bu işten vazgeçmişlerdir.²⁰⁸

Semhûdî, Zübâb mescidine aynı zamanda Râye Mescidi de denildiğini kaydetmiştir.²⁰⁹ Râye isimlendirmesinin kökenini de Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Harre*²¹⁰ isimli eserine atfla Harre Savaşı'yla (63/683) ilintilemiştir. Buna göre Harre Savaşı'nda Yezîd b. Hüzmüz²¹¹ mevâliden oluşan birliğini Seniyyetü'l-Vedâ çevresinde konumlandırmış, kendisi de mevâlinin sancağıyla (*râye*) birlikte Zübâb'da beklemiştir. Semhûdî'ye göre Zübâb mescidine Yezîd b. Hüzmüz'ün elindeki râye yani sancak nedeniyle aynı zamanda Râye Mescidi ismi verilmiştir.²¹²

4.3.2. Uhud Dağı ve Çevresi

4.3.2.1. Uhud Dağı Eteklerindeki Su Kaynağı

Şehir tarihlerinde, Hz. Peygamber'in Uhud Gazvesi için yola çıktığı andan geri döndüğü ana kadar belirli noktalarda namaz kıldığına ilişkin çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle üç nokta ön plana çıkmaktadır 1- Savaş öncesi karargâh kurulan Şeyhayn, 2- Savaş için karargâh kurulan Uhud Dağı etekleri, 3- Savaş sonrası geri çekilmeye sahne olan dağ yolu. Başka siyer-megâzî olmak üzere diğer kaynaklarda Hz. Peygamber'in Uhud Gazvesi için hazırlıklarını tamamlayıp Medine'den çıktıktan sonra nasıl bir güzergâh takip

207 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 45; Semhûdî, *Vefâ*, III, 201. Düb isimli bir şahsın Tihâm'e gerçekleşen bir hadise ilgili olarak Halife Mervan'a karşı gerçekleştirdiği benzer bir suikast girişimi hakkında bilgi için bk. Askerî, *el-Evâil*, s. 164.

208 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 45.

209 Semhûdî, *Vefâ*, III, 200.

210 Bio-bibliyografik eserler içerisinde en kapsamlısı olan Fuat Sezgin'in *GAS*'ında Vâkıdî'ye nispet edilen eserler arasında *Kitâbü'l-Harre* zikredilmemiştir (*Târîhu't-türâs*, I/II, 105). Vâkıdî'nin Harre Vak'ası ile ilgili rivayetleri İslâm kronikleri içerisinde yer almaktadır (Küçükaşçı, "Harre Savaşı", s. 245-6). Bu durumda Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Harre*'sinin Semhûdî tarafından görüldüğü ya da müellifimizin, kitaptan doğrudan nakilde bulunan bir kaynaktan istifade etmiş olabileceği akla gelmektedir.

211 Kahtânilerden Devs kabilesinin Zübâb kolunun mevlâsı Yezîd b. Hüzmüz el-Fârisî, Medine'de yaşayan Fârisiler'den olup Harre Savaşı'nda mevâlinin komutanı olarak görev almıştır. Sika olduğu bildirilen Yezîd'in oğlu Abdullah ise Medine'deki önde gelen fakihler arasında gösterilmektedir (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 220, a.mlf., *Tabakât [mütemmim]*, s. 327; İbn Ebi Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 177; İbn Ebi Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 293-4).

212 Semhûdî, *Vefâ*, III, 203.

ettiği ve savaşın seyri ayrıntılarıyla anlatıldığından bu bilgiler şehir tarihlerindeki rivayetlerle karşılaştırılınca Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekânlar ve üzerinde inşa edilen mescitler tespit edilebilmektedir.

İncelenecek ilk bölge teftiş için karargâh kurulan Şeyhayn'dır. Hz. Peygamber Uhud'a gelmeden önce Harretüşşarkiyye üzerindeki²¹³ Şeyhayn denilen iki utumuyla meşhur bölgeye gelir ve orduyu teftiş etmek için burada konaklar. Matarî, Şeyhayn'ı Medine ile Uhud Dağı arasında Harretüşşarkiyye üzerinde bir yer olarak tanımlamıştır. Buna göre Kureyş'in Medine'ye doğru hareketinin ardından zırhını kuşanan Allah Resûlü cuma günü evinden çıkarak Harretüşşarkiyye ve Vâkım Harresi üzerinden Şeyhayn'a gelmiş ve burada konaklamıştır. Cumartesi sabahı da savaş başlamıştır.²¹⁴ Vâkîdî Hz. Peygamber'in Şeyhayn'a varışını şöyle anlatır: Bedâi' yolunu tuttu. Sonra Zükâkulhısy'taki Şeyhayn'a geldi. Şeyhayn, ismini Câhiliye döneminde burada mevcut olan iki utumdan alıyordu. Birisinde âmâ bir ihtiyar adam diğerinde âmâ bir ihtiyar kadın vardı. Böylece bölge Şeyhayn olarak anıldı. Allah Resûlü Şeyhayn'a gelince tepenin başına ulaştı. Arkasına bakınca silahlı bir askerî birlik gördü. Kim olduklarını sordu. "İbn Übey'in Yahudi müttefikleri" denilince "Şirk ehline karşı şirk ehlinde yardım istenmez." deyip Şeyhayn'da karargâh kurdu. Orada savaşacak gençler Hz. Peygamber'e arz edildi. Şeyhayn'da geceledi. Bilal ezan okudu, Hz. Peygamber akşam namazını kıldı. Sonra Bilal yatış ezanını okudu, Allah Resûlü namazı kıldırdı. Sabah olunca da Benî Harise yolunu tuttu.²¹⁵

Vâkîdî'nin Şeyhayn'a atıfla mekâna vurgu yaparak anlattığı Allah Resûlü'ne ait faaliyetler, şehir tarihlerinde mekân yerine mescit ifadesi kullanılarak aktarılmıştır. İbn Şebbe'nin yer verdiği ilgili rivayette Hz. Peygamber'in Şeyhayn'ın yanındaki bir mescitte namaz kıldığı, gecelediği, ertesi gün sabah namazını kılıp Uhud'a doğru hareket ettiği kaydedilmiştir.²¹⁶ Nakillerden birisinde "Şeyhayn'ın yanındaki Bedâi'in yanında" ifadesi de mevcuttur.²¹⁷ Konuyla ilgili İbn Şebbe nakilleri, hadis metodolojisi açısından mürseldir. Yani konu hakkında sahâbe şahitliğine sahip değiliz. Semhûdî benzer ifadeleri İbn Zebâle'den nakletmiştir. Ayrıca bu mescide "Şeyhayn" dışında "Bedâi' Mescidi" de denildiğini söylemiştir. Semhûdî'nin Yahya'dan naklettiği bir rivayete göre bu mescit Kanât Vadisi yolunda sağ tarafta olup buraya Şüzât Vadisi (وادي الشظاة) de denir. Hz. Peygamber ikinci, yatış ve ertesi gün sabah namazlarını burada kılmıştır. Yahya'nın oğlu Tâhir de mescidin kendi döneminde "مسجد العدو" ismiyle anıldığını ifade etmiştir.²¹⁸

Şeyhayn, Câhiliye döneminden kalma iki utumun yer aldığı bir yerdir. Hatta İbn Zebâle rivayetine göre bu iki utum Yahudilere aittir. Hz. Peygamber'in burada gördüğü bir Yahudi

213 Harretüşşarkiyye tanımlaması için bk. Şâmî, *Sübülül'-hüdâ*, IV, 261; Semhûdî, *Vefâ*, I, 480.

214 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 218; Semhûdî, *Vefâ*, III, 231.

215 Vâkîdî, *el-Megâzi*, I, 215-8.

216 İbn Şebbe, *Târih*, I, 52.

217 İbn Şebbe, *Târih*, I, 52.

218 Semhûdî, *Vefâ*, III, 231.

birliğini geri çevirdiği yönündeki Vâkıdî rivayeti, İbn Zebâle'nin verdiği bu bilgiyi değerli kılar. Tabakât, ensâb ya da coğrafya kitapları Şeyhayn, Bedâi' ya da Şüzât vadisi denilen bu yerde herhangi bir Arap kabilesine ait bir yerleşimden bahsetmez. Buranın Şeyhayn olarak anılmasına sebep olan iki utumun durumu hakkında da Yahudilere ait olması ihtimali dışında bilgi verilmemiştir. Vâkıdî'nin tasvirinden net bir şekilde anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber burada tepelik bir yere karargâh kurmuştur. İkinci vaktinden ertesi gün sabah namazına kadar burada kalmış, orduyu teftiş etmiş, yiyip içmiş ve konaklamıştır. Şehir tarihleri ise Hz. Peygamber'in konakladığı yeri boş bir arazi ya da tepe şeklinde değil, hâli hazırda mescidi bulunan bir yerleşim yeri olarak aktarmıştır. Râviler tâbiûn neslindedir. Anlaşılan ilerleyen süreçte Hz. Peygamber'in namaz kıldığı bu mekâna bir mescit inşa edilmiş, tâbiû râviler de bölgeyle ilgili hadiseleri kendi dönemlerindeki mescitten hareketle anlatmışlardır. Ümmü Seleme'ye dayandırılan mevkûf ve zayıf bir rivayetdeki üslup da bu durumu hissettirmektedir. İlgili rivayette Ümmü Seleme "Hz. Peygamber'e Bedâi' mescidinde kızarmış et getirdim. Yemeği yedi, sonra geceyi orada geçirip ertesi gün Uhud'a çıktı." demektedir.²¹⁹ Uhud Gazvesi'ne çıkıldığında Ümmü Seleme henüz ümmehâtü'l-mü'mininden değildir. Ebû Seleme'nin nikâhı altındadır. İlk eşi Ebû Seleme Uhud Gazvesi'nde aldığı yara sebebiyle vefat etmiş olmasına karşılık Ümmü Seleme'nin Uhud Gazvesi'ne katıldığına ilişkin herhangi bir biyografi kitabında bilgi yoktur.²²⁰ Bu yüzden de Hz. Peygamber'e Bedâi' Mescidi'nde kızarmış et getirdiğini doğrulamanın bir imkânı bulunmamaktadır.²²¹

Şehir tarihlerinin Hz. Peygamber döneminde inşa edildiği izlenimi verdikleri ikinci mekân, Müslüman ordusunun Uhud Savaşı için konumlandığı yerdedir. Geceyi Şeyhayn'da geçiren Hz. Peygamber, ertesi gün sabaha karşı erkenden Uhud'a doğru hareket eder ve burada sabah namazını kıldırır. Bilâl ezan okur ve Hz. Peygamber ashâbıyla birlikte üzerlerinde silahları olduğu hâlde namazı eda eder. Düşman ordusu karşı tarafta saf tutmuş olup Hz. Peygamber namaz kıldırırken onları görebilecek durumdadır. Vâkıdî, Hz. Peygamber'in sabah namazını eda ettiği bu noktada kendi döneminde bir köprü inşa edilmiş olduğunu ifade eder.²²² Demek ki burada bir su kaynağı bulunmaktadır. İşte bu su kaynağı, savaş sonrası Hz. Peygamber'in, Uhud Dağı'na doğru çekilmek üzere yukarı çıkarken uğradığı yerdir. Burada namaz kılmış, bu yüzden de ilerleyen dönemlerde mescit inşa edilmiştir.

Savaşın gidişatıyla ilgili Vâkıdî rivayetine dönülecek olursa şöyle bir akışla karşılaşılır. Namazın ardından Hz. Peygamber Uhud Dağı'nı arkasına, Aynân/Ayneyn tepesini soluna alarak ordusunu konumlandırır ve savaş başlar.²²³ Savaş sonrası Hz. Peygamber, Vâkıdî'nin kendi döneminde köprü inşa edildiğini söylediği bu su kaynağının olduğu yere doğru

219 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 52-3.

220 Örneğin bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 86-96.

221 Abdülğani'nin eserinde Ümmü Seleme'ye dayandırılan rivayetin senet ya da metin açısından değerine, konu ile bağlantısının olup olmadığına ilişkin herhangi bir yorum yapılmadığı dikkatleri çekmektedir (*el-Mesâcid*, s. 115-6).

222 Vâkıdî, *el-Megâzi*, I, 219; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 39.

223 Vâkıdî, *el-Megâzi*, I, 219-220.

çekilmeye başlamıştır. Hz. Ali, dağa doğru tırmandıkları sırada deriden olan kalkanını burada su kaynağından aldığı su (mihrâs: مِهْرَاس) ile doldurmuş ve içmesi için Hz. Peygamber'e götürmüştür. Hz. Peygamber, sudan gelen koku sebebiyle içmekten kaçınmış, sadece yüzündeki kanları yıkayıp başını ıslatmıştır.²²⁴ Mihrâs, Uhud'da bulunan su kaynağına verilen özel bir isim olarak tanımlandığı gibi kuyu ya da su kaynaklarının yanında bulunan içi oyulmuş büyük taşları da tanımlar.²²⁵ Kuyu suyu çekilip bu taşlara doldurulmakta, böylece acil su ihtiyacı giderilebilmektedir. Rivayette mihrâsla özel bir su isminin mi kastedildiği yoksa böyle bir küçük havuza mı atfı yapıldığı belirsizdir. Ancak Hz. Peygamber'in bu suyun yanında temizlenip dinlendiği açıktır. Sonrasında abdest alıp öğle ve ikinci namazlarını eda etmiş olmalıdır. İbn Şebbe, "Hz. Peygamber Uhud günü öğle namazını Uhud Dağı'nda köprünün yanında bulunan Zarib isimli iki su kaynağının olduğu yerde eda etti."²²⁶ rivayetiyle bu duruma işaret etmektedir. Yine İbn Şebbe, Hz. Peygamber'in Uhud Dağı'na sağ tarafından bitişik olan Cirâr Dağı'nda²²⁷ küçük bir mescitte namaz kıldığını ifade eden²²⁸ bir rivayete yer vererek, burada sonradan bir mescit inşa edildiğini ortaya koymaktadır.²²⁹ Kastedilen yer bu su kaynağı olabileceği gibi daha üst tarafta bir mevki de olabilir. Bu su kaynağının yanında öğle, daha yukarı tarafta ise ikinci namazını eda ettiği düşünülebilir. Matarî "Cirâr" ifadesini kullanmaksızın, yine aynı mescidi kastederek Hz. Peygamber'in Uhud Savaşı'ndan sonra orada öğle ve ikinci namazlarını kıldığını ifade etmiştir.²³⁰ Ayrıca yaşadığı dönemde bu su kaynağının Medine Emiri Bedrüddîn Vüdey b. Cemmâz tarafından ıslah edildiğini de ifade etmiştir.²³¹ Semhûdî, su kaynağı olan (*mihrâs*) dağa doğru giderken sağ tarafta kalan bu küçük mescidin kendi döneminde yıkılmış durumda olduğunu bildirmiştir.²³² Semhûdî'nin açıklamasında su kaynağı için mihrâs kelimesinin kullanılmış olması da burada önemli bir detaydır.

224 İbn Hişâm, *es-Sire*, III, 462.

225 Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf*, III, 328.

226 İbn Şebbe, *Târih*, I, 51.

227 Matarî, Hz. Peygamber'in Uhud Günü savaş bittikten sonra burada öğle ile ikinci namazlarını kıldığını ifade etmiştir. Semhûdî ise İbn Şebbe'ye atıfta rivayeti farklı aktarmıştır. İbn Şebbe nâşirlerinin "يَأْخُذُ" şeklinde okudukları kelimeyi Semhûdî "يَأْخُذُ"; "شعب الجرار" kelimesini ise birçok nüshada "شعب الحارار", bir nüshada ise "يَأْخُذُ فِي شَعْبِ الْجَرَارِ" olarak okumuştur. *Vefâ*'nın nâşiri, İbn Şebbe'nin eserinin bir nüshasında da ifadenin bu şekilde olduğunu "يَأْخُذُ" ifadesi yerine "يَأْخُذُ" okuyuşunu tercih ederek nâşirin isabet etmediğini ifade etmiştir (İbn Şebbe, *Târih*, I, 42; Semhûdî, *Vefâ*, III, 205). "شعب الحارار" ifadesi Semhûdî dışındaki bir kaynaktan tespit edilememiştir. "شعب الجرار" şekliyle ise Aynı'nin Buhârî şerhinde karşımıza çıkmaktadır (*Umdetü'l-kârî*, IV, 402). Bu durumda ifade, bizim tercümemizde tercih ettiğimiz üzere Uhud Dağı'na sağ tarafından bitişik Cirâr Mescidi olarak okunmalıdır.

228 İbn Şebbe, *Târih*, I, 42.

229 Matarî, Zeynüddîn el-Merâğî'nin, Medine şehir tarihine dair yazdığı eserde, Mücâdile sûresi 11. âyetin burada nâzil olduğunu ve âyete geçen "تَنْسَحُوا" kelimesinden hareketle bu mescide Fesh Mescidi denildiğini naklettiğini ifade etmiş ve bu görüşe bir delil bulamadığını söylemiştir. Ancak Merâğî'nin eserinde Mescidü'l-Fethê ayrılan bölümde böyle bir açıklama tespit edilememiştir (*Tahkik*, s. 179-181). Semhûdî'nin *Vefâ*'sını neşreden Kâsım es-Sâmerrâi de notunda bunun Semhûdî'nin ifadesi olduğunu, Merâğî'nin eserinde böyle bir açıklama yer almadığını ifade etmiştir (*Vefâ*, III, 204, dp. 4).

230 Matarî, *et-Târif*, s. 126.

231 Matarî, *et-Târif*, s. 127.

232 Semhûdî, *Vefâ*, III, 204.

Uhud Gazvesi ile ilgili yukarıda ele aldığımız rivayetlerin tamamı, bina edilmiş mescitlere değil bu savaş esnasında dağın farklı yerlerinde Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekânlara atıf yapmaktadır. Hakkında, çevresinde yerleşim yeri olduğuna ilişkin hiçbir bilgi bulunmayan Uhud Dağı'na bitişik Cirâr Dağı'nı ya da mezkûr su kaynağını bunlardan ayrı düşünmeyi gerektirecek bir husus bulunmamaktadır. Dolayısıyla İbn Şebbe'nin yer verdiği rivayetlerin bir kısmında mescit ifadesini kullanılsa da kastedilen, Hz. Peygamber'in savaş bittikten sonra sahâbilerle geri çekildiği mekânda namazlarını eda ettiği alandır. Hz. Peygamber'in namaz kıldığı çoğu yerde olduğu gibi buralarda da sonradan, sahâbilerin şahitlikleri doğrultusunda mescitler inşa edilmiş olmalıdır.

4.3.2.2. Hz. Hamza'nın Şehit Edildiği Yer

İbn Şebbe'nin bildirdiğine göre Hz. Hamza Uhud Gazvesi'nde Ahmer Vadisi'nde küçük bir tepe olan Okçular Tepesi'nin eteklerinde şehit düşmüş, sonrasında Hz. Peygamber onun, bulunduğu yerden Rabve denilen yere taşınmasını istemiştir. İbn Şebbe kendi döneminde Hz. Hamza'nın kabrinin Rabve'de olduğunu belirtmiştir.²³³ Yine ilk dönem kaynaklarından İbn Sa'd'ın verdiği bilgilere göre Hz. Peygamber, amcasının müslu uygulanarak adeta delik deşik edilmiş cansız bedeni önünde durmuş, daha önce hiç görmediği böyle bir manzara karşısında dehşete düşmüş, elini onun göğsünün üzerine koyup dua etmiş, geri dönüp ağlamış, sonra tekrar gelince şöyle buyurmuştur: "Allah sana rahmetiyle muamele etsin amcacığım. Sıla-i rahme önem veren, hayırlar işleyen bir kimse idin. Eğer yakınlarını üzecek olmasaydı, seni kıyamet günü diğer canlılarla birlikte diriltimen için böylece bırakırdım. Allah'a emin olsun eğer sana bunu yapanlara bir gün galip gelirim yetmiş kişiye böyle müslu yapacağım." Rivayette bildirildiğine göre kısa bir süre sonra Nahl sûresi 126. âyet nâzil olmuş ve Hz. Peygamber böyle bir intikam almak yerine sabretmeyi tercih edeceğini ifade etmiştir. Ardından Hz. Peygamber bulunduğu yerde Hz. Hamza'nın cenaze namazını kılmıştır.²³⁴ Matarî ve Semhûdî'nin rivayetleri, her iki mekânda da teberrüken mescit inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Hatta Matarî ve Firûzâbâdî, Hz. Hamza'nın ilk mescidin inşa edildiği yerde yaralandığını, sonra yaralı hâlde ilerleyip ikinci mescidin inşa edildiği yerde şehit düştüğünü ifade etmişlerdir.²³⁵ Firûzâbâdî temsilen inşa edildikleri için de bu mescitlerde namaz kılmaktan imtina edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Medine halkı arasında ilk mescidin Hz. Peygamber'in azı dişinin kırıldığı yer olduğu yönünde görüşler olduğunu, ancak bu hususu doğrulayacak bir nakle rastlamadığını ifade etmiştir.²³⁶ Semhûdî, *el-Vefâ* isimli eserinde konuyu dağınık bir şekilde ele almış ancak bu eserin muhtasarında Mescidü'l-Vâdî ismi

233 İbn Şebbe, *Târîh*, I, 82.

234 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 13-4. Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 218.

235 Matarî, *et-Ta'rif*, s. 127; Firûzâbâdî, *el-Megânim*, s. 289.

236 Bu görüşler Firûzâbâdî'nin *el-Megânimü'l-mutâbe* isimli eserinin, Medine'deki yer isimlerine ayrılan ve eserin bütününden bağımsız bir şekilde, tek cilt olarak yapılan tahkikli neşrinde tespit edilememiştir. Semhûdî'nin eserinin muhakkiki Kâsım es-Sâmerrâî, söz konusu rivayetlerin yazma nüshalardaki yerlerine dipnotlarda işaret etmiştir (Semhûdî, *Vefâ*, III, 205, dp.7).

altında her iki grup rivayeti de birleştirerek net bir tablo çizmiştir. Buna göre Hz. Hamza, Ayneyn Tepesi eteklerinde yaralanmış, sonra yaralı hâlde kuzeye doğru bir miktar daha ilerleyerek yere düşmüş ve ruhunu teslim etmiştir. İşte Mescidü'l-Vâdi, yere düştüğü mekânda yapılan ikinci mescittir.²³⁷ İlk mescit ise Okçular Tepesi'nin doğu tarafında yer almakta olup onun döneminde büyük ölçüde yıkılmış durumdadır.²³⁸ İkinci mescidin yani Mescidü'l-Vâdi'nin bazı sütunları Semhûdî'nin dönemine sağlam gelmiş ve mescidin duvarları kadim zamanlarda inşa edildiğini ilan eder şekilde, oymalı taşların iç içe geçirilmesi ile örülmüştür. Semhûdî, bu yapı tarzının Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekânların üzerine inşa edilen mescitlere has bir uygulama olduğunu, bu yüzden de Hz. Hamza'nın şehit düştüğü ve Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yerin burası olması gerektiğini ifade etmiştir.²³⁹ Semhûdî ayrıca bu mescidin 580/1184 senesinde Hüseyin b. Ebü'l-Heycâ tarafından yenilenmesi esnasında kitabesinin düştüğünü ve düşen bu kitabenin Hz. Hamza'nın kabrinin başına taşındığını ifade etmiştir. Kitâbede şöyle yazmaktadır:

Burası Hamza b. Abdülmuttalib'in yere düştüğü ve Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yerdir.
Hüseyin b. Ebü'l-Heycâ onu, 580 senesinde tamir ettirmiştir.

Semhûdî'nin bildirdiğine göre kendi döneminde Hz. Hamza'nın kabri karşısında yer alan mescit, Hz. Peygamber'in namaz kıldığı bir mekân olmayıp geçmiş hiçbir kaynakta oranın mescit olmasını gerektirecek bir nakil tespit edilememiştir. Bu yüzden de Hz. Peygamber dönemine mensubiyeti bulunmamaktadır.²⁴⁰

Sonuç

Câhiliye dönemindeki ismiyle Yesrib, hicret sonrası Medînetü'r-Resûle dönüşürken Mescid-i Nebevî'nin inşa edilmesiyle birlikte daha önce sahip olmadığı bir merkeze kavuşmuştur. Muhacirlerin Medine'ye yerleşmesi, Evs ve Hazrec arasındaki uzun yıllara dayanan kan davasının bitmesi ve üç büyük Yahudi kabilesinin şehirden çıkarılması, demografik yapıyla birlikte şehrin fizikî yapısını da değiştirmiştir. Bu değişimde Medine mescitlerinin inşasının rolü önemlidir. Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevî ile eş zamanlı olarak varlığını sürdüren mescitleri ya da bunlar içerisinde Hz. Peygamber'in namaz kıldıklarını topluca bir arada zikreden rivayetlerdeki mescit sayısının altı ile on arasında değiştiği tespit edilmiştir. Buna karşılık başta İbn Zebâle ve İbn Şebbe'nin nispeten erken dönemde yazılmış eserleri olmak üzere muahhar şehir tarihlerindeki rivayetler incelendiğinde, Hz. Peygamber'in namaz kıldığı bildirilen mescit sayısının, bu rakamın çok üzerinde olduğu görülmüştür. Bunun nedenini ise Hz. Peygamber namaz kıldığı sırada ev, bağ-bahçe, boş arazi ya da savaş karargâhı olan ve Allah Resûlü'nün vefatından sonra mescit inşa edilen bazı mekânların, bu aşamalar

237 Semhûdî, *Hulâsa*, s. 353.

238 Semhûdî, *Vefâ*, III, 205.

239 Semhûdî, *Vefâ*, III, 207.

240 Semhûdî, *Vefâ*, III, 208.

unutularak ya da bilindiği varsayılarak şehir tarihlerinde, Hz. Peygamber namaz kıldığında da orada bir mescit varmış gibi nakledilmesi yani anakronizme düşülmesidir. Medine mescitlerinin önemli bir çoğunluğunun Hz. Peygamber'in vefatının ardından, onun namaz kıldığı mekânlar gözetilerek inşa edildiğini bildiren rivayetler, bu durumu açıkça göstermektedir. Medine mescitleriyle ilgili bilgi veren çağdaş araştırmaların, tarih usul ve metodolojisine uygun bir şekilde rivayetleri tahkik etmedikleri için şehir tarihlerindeki anakronizmi fark etmedikleri ve Allah Resûlü namaz kıldığı için üzerinde mescit inşa edilen birçok mekân hakkında bilgi vermedikleri sonucuna varılmıştır. Bu çalışmada mekânlarla mescitlerin ayrılması işlemi gerçekleştirilmiş, tespit edilen mekânların tasnifinde, daha önce herhangi bir kaynak ya da araştırmada kullanılmayan Âliye-Sâfile bölgesel ayrımının önemine dikkat çekilmiştir. Sâfile'de yer alan ve Hz. Peygamber namaz kıldığı sırada ev, bahçe, tarla, arazi ya da boş alan olduğu hâlde erken dönem İslâm tarihinde üzerinde mescit inşa edilen toplam on dört mekân tespit edilmiş ve detaylıca incelenmiştir. Sonuç olarak şehir tarihçilerinin, konu hakkındaki bütün malzemeyi toplamak üzerine kurulu olan sistemlerinin yanı sıra Medine mescitlerinin yerini, kendi dönemlerindeki konumlarından hareketle izaha çalışmalarının anakronik yorumlara sebep olduğu görülmüştür. Problemleri olsa dahi İslâm tarihi kaynaklarının kullandığı ve bugün rivayetçi tarihçilik kapsamında değerlendirilen bu kapsayıcı yazım tarzı, on dört asır sonra bile bir araştırmacıya, konuyu farklı açılardan ele alıp yorumlama imkânı veren malzemeyi sunduğu için değerli bulunmuştur.

Kaynaklar

- Abdülganî, Muhammed İlyas. *el-Mesâcidü'l-eseriyye fi'l-Medîneti'l-münevvere*. Medine: Metâbi'u'r-Reşid, 2003.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Lübnan: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 2004.
- Arslantaş, Nuh. *Hız Muhammed Döneminde Yahudiler*. İstanbul: Kuramer, 2016.
- el-Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl. *el-Evâil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- el-Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer). I-XXV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed. *Mu'cemü me'sta'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâzi' (mevâki')* (nşr. Mustafa es-Sakkâ). I-IV, Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1945-1951.
- el-Belâzürî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud. *Ensâbü'l-eşraf* (nşr. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zirikî). I-XIII, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- ed-Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.). I-VI, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eşas b. İshak es-Sicistânî. *es-Sünen (Mevsû'atü'l-hadîsîş-şerif el-kütübü's-sitte içerisinde)*. Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzi, 2000.
- , *el-Merâsil* (nşr. Şuayb el-Arnaût). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah b. İshak. *Ma'rifetü's-sahâbe* (nşr. Muhammed Hasan İsmail - Mes'ud Abdülhamîd es-Sa'denî). I-IV, Beyrut, 2002.
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef. *el-Müsned* (nşr. Hüseyin Selim Esed). I-XVI, Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1984-1994.
- el-Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed. *Ahbâru Mekke* (nşr. Rüşdi es-Sâlih Melhase). I-II, Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1979.
- el-Firûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Megânimü'l-mutâbe fi me'âlimi Tâbe: kısmü'l-mevâdi'* (nşr. Hamed Casir). Riyad: Dâru'l-Yemâme, 1969.
- el-Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed en-Neysâbüri. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (nşr. Mustada Abdülkâdir Atâ). I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî el-Basrî. *Kitâbü't-Tabakât* (nşr. Süheyl Zekkâr). Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993.
- el-Heysemî, Ebû'l-Hasan Nürüddîn Ali b. Ebî Bekir. *Buğyetü'r-râid fi tahkiki Mecma'î'z-zevâ'id* (nşr. Abdullah Muhammed Derviş). I-X, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetillâh b. Abdullah ed-Dimaşkî. *Târîhu medîneti Dimaşk* (nşr. Ömer b. Garâme el-Amrî). I-LXX, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995-1998.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dil*. I-IX, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb. *et-Târîhu'l-kebir* (nşr. Salâh b. Fethî Helel). I-IV, Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2004.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim el-Absî el-Kûfî. *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût). I-VII, Beyrut: Mektebetü'z-Zemân, 1989.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe* (nşr. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Hamîd Abdülmevcûd). I-IX, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- , *İthâfü'l-mehere bi-etrâfi'l-aşere* (nşr. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır v.dğr.). I-XIX, Medine: Vizâretü'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1994.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm el-Endelüsî. *Cemheretü ensâbi'l-Arab* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Harun). Kahire: Dâru'l-Maârif, 1982.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî. *es-Sîretü'n-nebeviyye* (nşr. Muhammed Ali el-Kutb – Muhammed ed-Dâli Balta). I-IV, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesir. *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (nşr. Mustafa Abdülvâhid). I-IV, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Uyûnü'l-ahbâr* (nşr. Muhammed el-İskenderânî). I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2002.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *es-Sünen (Mevsû'atü'l-hadisî-ş-şerîf el-kütübü's-sitte* içerisinde). Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2000.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. I- VII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1997.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Abdurrahman. *Fethu'l-bârî alâ Sahihi'l-Buhârî* (nşr. Mahmûd b. Şa'bân – Mecdî b. Abdülhâlik v.dğr). I-X, Medine: Mektebetü'l-Gurabâil'l-Eseriyye, 1996.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Men' el-Hâşimî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbas). I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- *et-Tabakâtü'l-kübrâ: el-kismü'l-mütemmim* (nşr. Ziyâd Muhammed Mansûr). Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1983.
- İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth Fethüddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî. *Uyûnü'l-eser fi fününi'l-megâzî ve's-şemâil ve's-siyer* (nşr. Muhammed el-İd el-Hatrâvî – Muhyiddin Mestû). I-II, Beyrut: Mektebetü Dâri's-Türâs, 1992.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî. *Târihu'l-Medîneti'l-münevvere* (nşr. Ali Muhammed – Yâsîn Sa'düddîn Beyân). I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ – Muhammed Abdülkâdir Atâ). I- XVIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- İbnü'l-Esir, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn Mübârek b. Esirüddîn Muhammed eş-Şeybânî. *en-Nihâye fi garibi'l-hadis ve'l-eser* (nşr. Mahmûd Muhammed et-Tannâhî – Tâhir Ahmed ez-Zâvî). I-V, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963-1965.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib b. Bişr el-Kelbî. *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-kebir* (nşr. Nâcî Hasan). I-II, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- İbnü'n-Neccâr, Ebû Abdullâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasan. *ed-Dürretü's-semîne fi ahbâri'l-Medîne* (nşr. Muhammed Azb). Kahire: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye, 1995.
- İbnür-Rif'a, Ebü'l-Abbâs Necmüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Ensârî. *el-Kifâyetü'n-nebih fi şerhi't-Tenbih* (nşr. Mecdî Muhammed Sürûr). I-XXI, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Nihâyetü'l-ereb fi ma'rifeti ensabi'l-Arab* (nşr. İbrahim el-Ebyârî). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1980.
- Kaya, Nuri. *Medîne Tarihiçi Semhûdî ve Vefâü'l-Vefâ İsimli Eseri* (yüksek lisans tezi, 2017), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* (nşr. Ahmed Abdül'alîm el-Berdûnî – Ebû İshak İbrahim Atfîş). I-XX, Kahire: Dâru'l-Kalem, 1964.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Harre Savaşı". *DİA*, XVI, 245-6.
- el-Matarî, Cemâlüddîn Muhammed b. Ahmed. *et-Ta'rif bi-mâ enseti'l-hicre min meâlimi Dâri'l-hicre* (nşr. Süleyman er-Ruhaylî). Riyad: Dâretü'l-Melik Abdülâzîz, 1426/2005.

- el-Máverdi, Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Hâvi'l-kebir* (nşr. Ali Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd). I-XIX, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- el-Merâgî, Zeynüddin Ebû Bekir b. el-Hüseyn. *Tahkiku'n-nusre bi-telhisi meâlimi dari'l-hicre* (nşr. Saïd Abdülfettah). Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahih (Mevsûatü'l-hadisi's-şerif: el-kütübü's-sitte içinde)*. Riyad: Dâru's-Selâm lî'n-Neşr ve't-Tevzî, 2000.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî – Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevî). I-VI, Beyrut: Dâru's-Selâm lî'n-Neşr ve't-Tevzî, 1991.
- er-Rûyânî, Ebü'l-Mehâsin Fahrülselâm Abdülvâhid b. İsmail b. Ahmed et-Taberî. *Bahru'l-mezheb fi fûrû'ı mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi'î* (nşr. Ahmed İzzu İnâye ed-Dımaşkî). I-XIV, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsil'l-Arabî, 2002.
- es-Semhûdî, Ebü'l-Hasan Nûruddîn Ali b. Abdullah b. Ahmed el-Hasenî. *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ* (nşr. Kâsım es-Sâmerrâî). I-V, Beyrut: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsil'l-İslâmî, 2001.
- , *Hulâsati'l-Vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*. Cidde: Matâbiu'l-Câmia, 1983.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî: et-tedvinü't-târîhi* (trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî). Riyad: Câmîatiü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1983.
- Sönmez, Mehmet Ali. "Ebû Rühm". *DİA*, X, 218.
- es-Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed el-Has'âmî. *er-Ravzu'l-ünüf* (nşr. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid). I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- eş-Şâmî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Yusuf b. Ali es-Sâlihî. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti hayri'l-ibâd* (nşr. Âdil Ahmed – Ali Muhammed). I-XIV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat* (nşr. Mahmûd et-Tahhân). I-XI, Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1985-1995.
- , *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi). I- XXV, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsil'l-Arabî, 1984.
- , *el-Mu'cemü's-sağîr* (nşr. Muhammed Şekûr – Mahmûd el-Hâc Emrîr). I-II, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1985.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kurân* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî). I-XXVI, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- et-Tayâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Davud b. el-Cârûd. *el-Müsned* (nşr. Muhammed Hasan İsmail). I-III, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005.
- el-Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî el-Medenî. *Kitâbü'l-Megâzî* (nşr. Marsden Jones). I-III, Beyrut: Müessesetü'l-A'lâ li'l-Matbûât, 1989.
- Yâkût, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. Ferîd Abdülazîz el-Cündî). I-VI, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410.
- Yıldırım, Selahattin. "Hz. Peygamber'in Namaz Kıldığı Yerlerin Mescitleştirilmesi". *Uluslararası Cami Sempozyumu Bildiriler Kitabı (Sosyo-Kültürel Açından)*, Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018. s. 343-358.
- ez-Zehabî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût). I-XXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981-1988.
- ez-Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Fâik fi garibi'l-hadis* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî – Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim). I-IV, Lübnan: Dâru'l-Ma'rifte, ts.